

Mato Lovrak

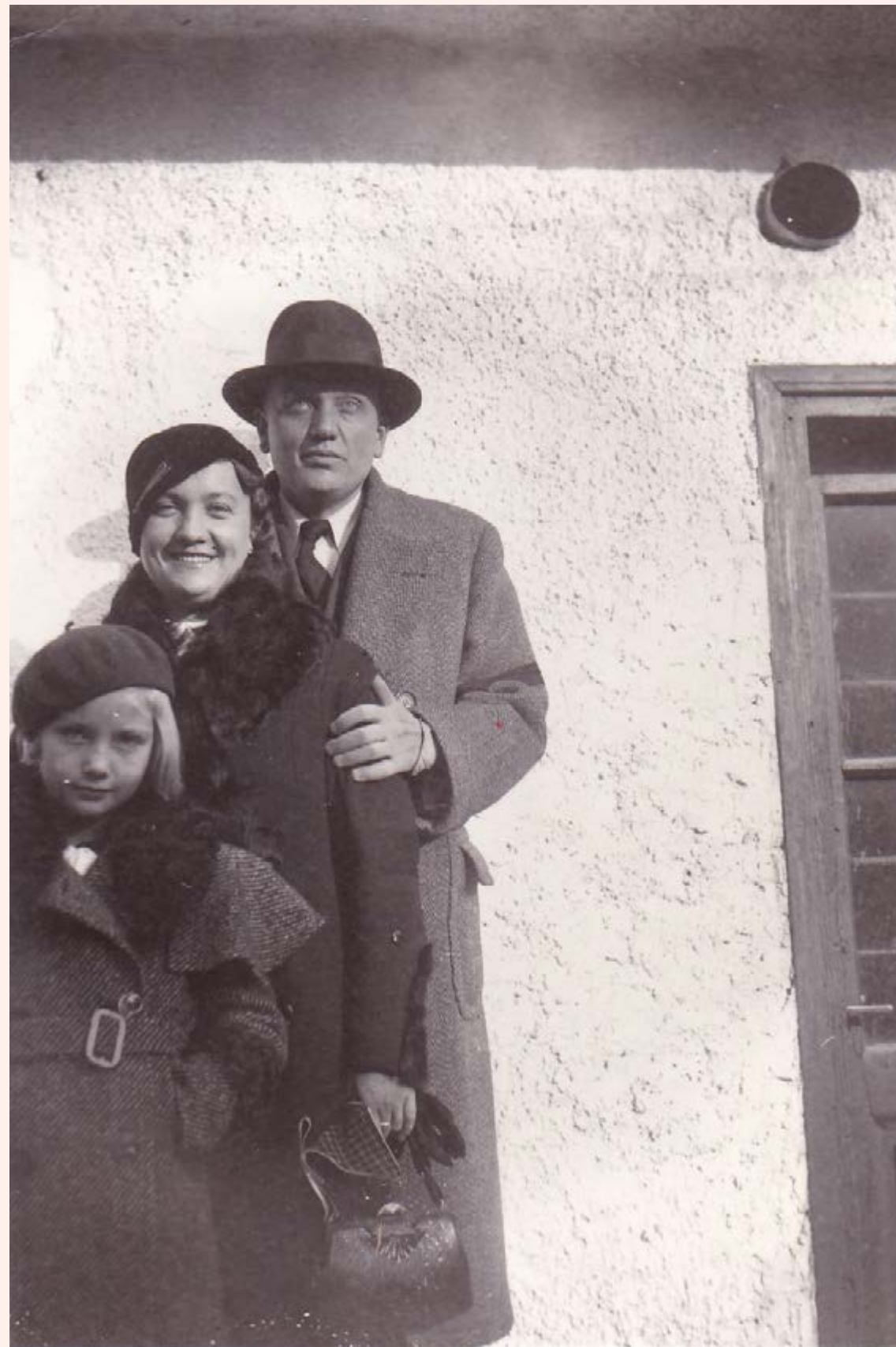
BJELOVAROM

stazama djetinjstva

Posebna zahvala
gospođi Jagodi Hodak
na lijepim riječima i
svemu što je učinila
kako bi ova knjiga
bila objavljena.

*///Mato Lovrak sa suprugom Zorom i kćerkom
Đurđicom 30-ih godina 20. stoljeća.*

Mato Lovrak
Bjelovarom,
stazama djetinjstva

NAKLADNICI
Državni arhiv u Bjelovaru
Medicinska škola Bjelovar

ZA NAKLADNIKE
Martina Krivić Lekić, mag. hist. et ethiol.
Biljana Balenović, mag. med. biochem.

UREDILE
mr. sc. Zorka Renić
Martina Krivić Lekić, mag. hist. et ethiol.

LEKTURA I KOREKTURA
Iva Ban, prof.

DIGITALIZACIJA I OBRADA FOTOGRAFIJA
Martina Krivić Lekić, mag. hist. et ethiol.

FOTOGRAFIJE
Državni arhiv u Bjelovaru

GRAFIČKO OBLIKOVANJE I NASLOVNICA
Zoran Tokić

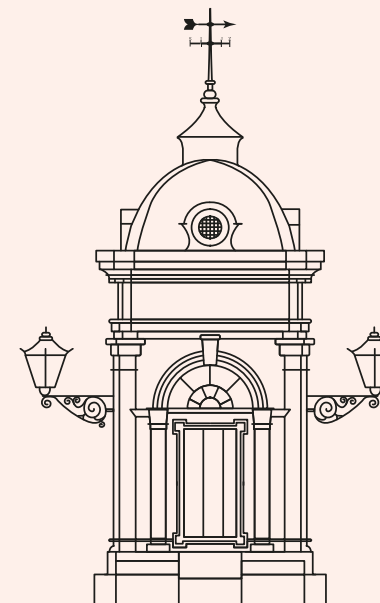
TISAK
KB Color, Bjelovar, 2020.

NAKLADA
300 primjeraka

ISBN 978-953-59936-6-7
ISBN 978-953-56635-1-5

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu Nacionalne
i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001080956.

Publikacija je tiskana uz potporu
Ministarstva znanosti i obrazovanja

Mato Lovrak

BJELOVAROM,
stazama djetinjstva

Državni arhiv u Bjelovaru
Medicinska škola Bjelovar

Bjelovar, 2020.

Književnik Mato Lovrak u Bjelovaru

Prošlog tjedna istaknuti književnik Mato Lovrak boravio je u Bjelovaru. Tom prilikom on je posjetio više mjesta u ovom gradu za koga ga vežu uspomene iz školskih dana, jer je on ovdje živio kao gimnazijalac. Prilikom posjeta Bjelovaru književnik Mato Lovrak posjetio je i redakciju »Bjelovarskog lista«. Na slici u sredini vidimo Matu Lovraka u razgovoru s glavnim urednikom i urednikom rubrike mladih saradnika za vrijeme posjete redakciji

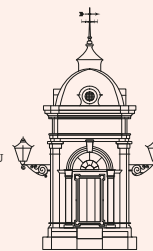
Ima dana

Ima dana za zelene zvukove kad legnem u konveksno sjedalo da održim figuru klavira u ogledalu.

Vrbe i ja

Nekad sam volio vrbe koje su pružale ruke za mojim očima punih bujica suza. Imao sam i onda zaprašene oči bujicama NEIZREČENOG.

JAVNI BUNAR U GRADSKOM PARKU

(PORUŠEN 40-IH GODINA 20. ST)

KAKO JE I ZAŠTO NASTAO TEKST (povod nastanka teksta)

»Bjelovarom, stazama djetinjstva« tekst je Mate Lovraka ispisan u nastavcima i objavljen u tjedniku Bjelovarski list. Iako je ovaj znameniti pisac rođen u Velikom Grđevcu, Kraljevsku realnu gimnaziju pohađao je u Bjelovaru te je pune četiri godine živio u tom gradu. Nakon odlaska u Zagreb često se vraćao u Bjelovar, a njegovi posjeti tijekom 1961. i 1962. godine u svrhu prikupljanja materijala za pisanje romana zabilježeni su u Bjelovarskom listu u obliku feljtona »Bjelovarom, stazama djetinjstva«. Uočavaju se dva vremenska perioda izlaženja teksta. Prvi dio obuhvaća petnaest kratkih tekstova (uvodni i četrnaest nastavaka), objavljivanih od 24. kolovoza do 29. studenoga 1961. godine. Drugi se dio sastoji od osamnaest tekstova (uvodni i sedamnaest nastavaka) objavljenih od 11. listopada 1962. do 7. veljače 1963. godine. U navedenim obilascima Bjelovara pratili su ga glavni urednik i novinari tadašnjeg Bjelovarskog lista koji su često objavljivali Lovrakove osvrte i tekstove, pa tako i ovaj. Glavni i odgovorni urednik Bjelovarskog lista tih je godina bio Ivan Matunci, a direktor lista bio je Silvije Škalec.

Lovrak je u Bjelovaru prikupljao materijale za seriju autobiografskih romana, a poznato je da je objavio pet romana koji pripadaju tom žanru – »Slamnati krovovi« (1963.), »Gimnazijalac« (1967.), »Preparandist« (1968), »Uzvišeno zvanje« (2011.) i »Pero Kvržica među ljudima« (2014.). Knjiga »Gimnazijalac« donosi opise susreta seoskog djeteta s gradom i njegovim nacionalnim i socijalnim problemima. Roman opisuje Bjelovar u vrijeme od 1908. do 1914. godine, a upravo je ovo razdoblje kojem se Lovrak vraća u seriji tekstova naslovljenih »Bjelovarom, stazama djetinjstva«.

/// Književnik Mato Lovrak u Bjelovaru. Bjelovarski list, 29. lipnja 1961. str. 6.

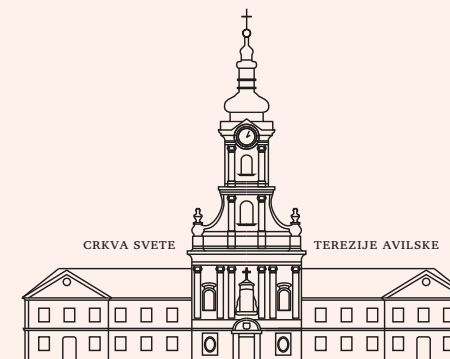
TEME

Autobiografski tekstovi »uvijek zrcale unutarnju perspektivu doživljajnog subjekta i nazora vezanih pretežito za njegovo iskustvo.«¹ Tako Lovrak ovdje razotkriva svoj svjetonazor i životnu filozofiju. Ovaj tekst, feljton, obiluje brojnim razmišljanjima o odgoju, obrazovanju, položaju žena, filmovima, kinima, književnosti, glazbi, kazalištu i sl. Lovrak donosi i prikaz kulturnog, ali i gospodarskog života grada početkom dvadesetog stoljeća. Brojni su prikazi kulturnih bjelovarskih poduzeća poput Koestlina, tiskare Adolfa Kolesara, ljekarne obitelji Werklein te nekih zaboravljenih i manje poznatih mjesta kao što je slastičarnica Kinel. Iz teksta se iščitava i socijalna i društvena situacija u gradu, a Lovrak u ovom tekstu iskazuje izvanredan dar i sklonost za isticanje bitnih detalja pri opisima ljudi i/ili zbivanja. Posebno su zanimljive njegove slike bjelovarskih ulica i zgrada, a sjećanje na pojedine dijelove sačuvano je samo u ovim zapisima. Zbog toga je ovaj tekst od neprocjenjive važnosti za proučavanje prošlosti grada. Česte su usporedbe Bjelovara s početka dvadesetoga stoljeća i Bjelovara tijekom 60-ih godina dvadesetog stoljeća i zato, iako prije svega pripada području privatne nostalgije, Lovrakov tekst funkcionira i kao važan dokument vremena.

Lovrak je veliku pozornost posvetio odgojno-obrazovnim i pedagoškim temama. Na temelju autobiografskih zapisa govori o gimnazijskom obrazovanju, kritizira tadašnje opsežne programe i sustav u kojem dominira učenje napamet – »napametno učenje«. Kritizira nedostatak odgojne dimenzije i umjetničkih sadržaja u školama. U ovom se tematskom krugu naslućuje njegov rodno stereotipni stav, posebice kada govori o obrazovanju žena/djevojčica. Vječita borba tradicionalnog i suvremenog prisutna je u gotovo svim rečenicama, a svoje pedagoške stavove izravno ističe i naglašava. Svjestan je da se svijet mijenja, prihvaća promjene vrijednosnih i estetskih kriterija te duh novog vremena, ali ipak često iznosi staromodna razmišljanja.

U tekstu ipak ponajviše razotkrivamo Matu Lovraka kao velikog čovjeka, pedagoga i književnika, razotkrivamo njegovu zaista istinsku i veliku ljubavi prema zavičaju, ljudima i djeci koju želi pravilno odgojiti, oplemeniti i usrećiti.

1 Biti, Vladimir. Pojmovnik suvremene književne teorije. Zagreb: MH, 1997.

STIL I JEZIK

Gramatički pravilne rečenice bez puno ukrašavanja, kratke i jednostavne, a opet rečenice pune značenja, karakteristika su i ovog Lovrakova teksta. Čitatelj se vrlo lako uživljava i prati zapise budući da je rječnik (vokabular) koji autor upotrebljava jasno pučki i u skladu sa stvarnim životom, što doprinosi prirodnosti, živosti i sugestivnosti teksta. Tako njegova šetnja gradom uskoro postaje i čitateljeva šetnja gradom.

U tekstu nije bilo potrebe za pretjeranim lektorskim intervencijama. Cilj je bio čitatelju prenijeti izvorni rukopis zasićen jezičnim konstrukcijama i riječima čija arhaičnost nosi duh vremena Lovrakova djetinjstva. Neke lekseme, dijelom zastarjelice i tuđice, potrebno je objasniti suvremenom čitatelju. U tekstu je vidljiv blagi otklon od norme standardnoga jezika. Književni teoretičar Joža Skok navodi kako je Lovrakov stil najlakše opisati kao pripovjedno-komunikacijski, a za ovaj tekst vrijedi i tvrdnja još jednog znamenitog književnog teoretičara, Ive Zalara, koji ističe kako u Lovrakovu stilu postoje i slabosti pretjeranosti, patetičnosti, stilske nedotjeranosti i naivnosti.

Čitatelja će uz slikovitost i jednostavnost teksta privući i blagi, pomalo skriveni humor, toliko poznat za Lovrakovo stvaralaštvo.

LOVRAK I BJELOVAR

Mato Lovrak u Bjelovar dolazi 1910. godine kao desetogodišnji dječak kako bi svoje školovanje nastavio u gimnaziji. Stanovao je kod umirovljenog učitelja Steve Jankovića² u Velikim Sredicama 25, tada predgrađu Bjelovara. Gimnazijski program bio je osmogodišnji nakon čega se polagao viši ispit te dobivala svjedodžba o zrelosti koja je omogućavala daljnje školovanje. No Lovrakovo školovanje u Bjelovaru prekinuo je početak 1. svjetskog rata 1914. godine, a školovanje za učitelja završava 1919. godine u Zagrebu. Iako ga za Bjelovar vežu brojne nevolje, kako to sam često ističe opisujući se kao »malog gimnazijalčiča« prestrašenog novom sredinom i strogim profesorima, Lovrak ipak uvijek ističe ljepotu i pozitivno ozračje Bjelovara.

»Meni ovdje dopustite da se načas prebacim na ono, za što me ne pitate. Želim vam otkriti svoju intimnu tajnu. Volim svoj zavičajni grad Bjelovar. U njega znadem doputovati inkognito da prošecem stazama djetinjstva. Ovakav izlet u Bjelovar bodri me, jača, i kad fizički i moralno posustanem te bježim u Bjelovar, boravak u njemu djeluje pozitivno, kao potporanj, kao poštapalica, pa se iz njega vraćam kući u Zagreb upravo rekreiran...«³

Ovakav pozitivan stav prema gradu svog školovanja Lovrak nerijetko ističe. Često je ovdje boravio, obilazio grad, gostovao u školama i gradskoj knjižnici. Kao istinski intelektualac ukazivao je na mogućnosti poboljšanja rada i života u gradu.

² HR-DABJ 109 Gimnazija Bjelovar, Glavni imenik učenika 1910/11.

³ Mažar, Stjepan. Otac Pere Kvržice: intervju. Bjelovarski list, 6. 3. 1969. str. 5.

MATO LOVRAK

- autobiografija

O Mati Lovraku napisane su brojne biografije, studije i analize rada. U ovom uvodnom tekstu stoga se neće ponavljati većini poznati podatci, već se zainteresirani upućuju na čitanje objavljenih tekstova. Sukus njegova rada i djelovanja najbolje je sažeo Gustav Krklec: »Mala i velika djeca shvaćaju i vole Matu Lovraka zbog toga što on voli i shvaća njih«.

U zagrebačkom tjedniku Globus Mato Lovrak objavio je autobiografiju od svega desetak rečenica:

»Rođen sam 8. ožujka 1899. u Velikom Grđevcu kraj Bjelovara. Kao učitelj službovao sam trideset i pet godina i učiteljevao u ovim mjestima: Kutina, Ilovski Klokočevac, Veliki Grđevac i Zagreb. Kao pedagog odlikovan sam »Ordenom rada«, a kao dječji pisac »Zlatnom plaketom«. Napisao sam šesnaest originalnih djela za djecu. Preveden sam na slovenski, makedonski, šiptarski, češki, slovački, poljski, mađarski i njemački. Dramatizacije mojih romana izvode dječja kazališta. Popularno djelo »Družba Pere Kvržice« imalo bi se filmovati.«

NA KRAJU - POČETAK

(povod objavljivanja teksta)

Tijekom rada na školskom projektu »Ljekarništvo u Bjelovaru«, knjižničarka, učenici i nastavnici Medicinske škole Bjelovar istraživali su brojne izvore. Istražujući prve ljekarne naišli su na digitalizirani Bjelovarski list i tekst Mate Lovraka »Bjelovarom, stazama djetinjstva« u kojem pisac opisuje i svoja sjećanja na Werkleinovu ljekarnu. Digitalizacija kulturne baštine omogućila je jednostavan pristup donedavno nedostižnim sadržajima, teško pretraživim u svom izvornom obliku, a toliko značajnim jer otkrivaju nove spoznaje o nečemu o čemu smo mislili da sve znamo. Bjelovarski list, najdugovječniji gradski tjednik, pokazao se kao vrlo dobar svjedok vremena. Projekt digitalizacije tjednika započeo je 2019. godine suradnjom Narodne knjižnice »Petar Preradović« u Bjelovaru i Državnog arhiva u Bjelovaru – dviju ustanova koje čuvaju najveći broj kompletnih godišta Bjelovarskog lista. Nakon objave 23 digitaliziranih godišta koja obuhvaćaju razdoblje od 1958. do 1980. godine, arhivisti su dobili mnogo pozitivnih povratnih informacija korisnika i istraživača, a ujedno su i sami u tjedniku pronalazili podatke koji su im koristili u daljnjem radu. Razgovor o digitalizaciji i vrlo zanimljivom tekstu Mate Lovraka, pronađenom zahvaljujući digitalizaciji tjednika Bjelovarski list, bio je poticaj za suradnju Medicinske škole Bjelovar i Državnog arhiva u Bjelovaru. Odlučili smo objediniti tekst koji je izlazio u nastavcima, opremiti ga razglednicama i slikama iz vremena koje se opisuje u tekstu te ga pripremiti za tisak.

Na kraju samo možemo reći: pročitajte i uživajte u tekstu kao što smo i mi! Prošetite ulicama (stazama) Bjelovara u društvu Mate Lovraka!

Urednice:

mr. sc. Zorka Renić

Martina Krivić Lekić, mag. hist. et ethnol.

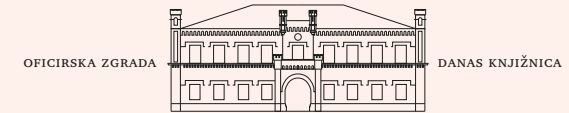

LITERATURA:

- Biti**, Vladimir. Pojmovnik suvremene književne teorije. Zagreb: MH, 1997.
- Brešić**, Vinko. Autobiografije hrvatskih pisaca. Zagreb: AGM, 1997.
- Klaić**, Bratoljub. Rječnik stranih riječi A-ž. Zagreb: MH, 1987.
- Kolar-Dimitrijević**, Mira. Tragovi vremena u djelima Mate Lovraka. Zagreb; Bjelovar: HAZU, 2012.
- Mato Lovrak** u školi: književnoteorijski i didaktičko-metodički obzori: zbornik (51-61). Bjelovar: Ogranak Hrvatskog pedagoško-književnog zbora BBŽ: Čvor, 1989.
- Mažar**, Stjepan. Otac Pere Kvržice: intervju. Bjelovarski list, 6. 3. 1969. str. 5.

ARHIVSKI IZVORI:

- HR-DABJ 109 Gimnazija Bjelovar
- HR-DABJ 291 Zbirka planova i nacрта
- HR-DABJ 293 Zbirka fotografija
- HR-DABJ 540 Zbirka razglednica

BJELOVAROM, STAZAMA DJETINJSTVA

I. dio

Književno djelo, na kojem upravo radim, zahtijevalo je od mene da otputujem u Bjelovar i da potražim staze kojima sam pred pedeset godina trčkao kao malen dječak, učenik prvog razreda gimnazije, u ono vrijeme jednog od najstrožih zavoda u domovini. A kako da i bude u njemu drukčije, kako da se i zamisli bolji duh, kad se tada desetgodišnje dijete moralo sukobiti s pretjeranim, nemogućim programom gradiva, tj. s tri »zmaja ognjena«, s tri gramatike, hrvatskom, njemačkom i latinskom, bez obzira na to s kakvom se spremom upisao u gimnaziju pred pola stoljeća. Nikakvo čudo ako je tada, inače možda bistro dijete, u notesu profesora čudaka iz latinskog moglo imati, ni manje ni više, nego 25 negativnih ocjena!

Već u trećem razredu takve gimnazije učio se i drugi, tzv. mrtvi jezik. Učio se grčki. Đaku u dobi od trinaest godina natovariti četiri jezika, dva živa i dva mrtva, s današnjeg, suvremenog pedagoškog gledanja čini se kao atentat na dijete. Treba se samo sjetiti mrcvarenja sa bezbroj nepravilnih glagola jer gotovo svaki od njih imao je za svako vrijeme posebnu, novu riječ. A rezultat tadašnjeg »napametnog« učenja? Jedino ovaj: suze, očaj, spašavanje bijegom kući na selo i željom da gimnaziju, u stvari mučilište za djecu, sruši potres ili zahvati plamen požara. U tadanji, krut, nemilosrdan, nepedagoški duh gimnazije unašalo je ljepotu i ljubav nekoliko dobrih ljudi. Lično tako osjećao sam u prvom redu direktora Flajšera i profesora Hohnjeca, Tomića, Semnica... Poslije, pod novim direktorom, dr. Trbojevićem, gimnazijom je zavladao nov, reformni duh, za mene prekasno jer sam ubrzo, nakon svršena četiri razreda, prešao na zagrebačku učiteljsku školu.

/// *Gimnazija, detalj nacrtu prednje fasade, 1900. godine. HR-DABJ 291 Zbirka planova i nacrtu*

/// Kraljevska realna gimnazija 1915. godine. HR-DABJ 540 Zbirka razglednica

...16

Nakon razmaka od pedeset godina našao sam kuću bjelovarske gimnazije kao građevinu u istom, dobrom stanju.⁴ Znači, tu palaču malog grada podiže u staro doba pošten graditelj, zidajući je solidnim materijalom, a direktorima dalje uspijeva održavati je u dobrom stanju. Razredne sobe, hodnike i dvoranu, sve sada nađoh malo, sitno, a u mom djetinjstvu činilo mi se predugačko, preširoko, golemo... Unutarnji raspored zgrade mnogo je izmijenjen. Ne postoji više djevojačka soba u kojoj su se pred pet decenija sabirale učenice gimnazijalke, da ih profesori iz nje odvođe u razrede i poslije sata iz razreda natrag dovode.

Tada se upisivao malen broj učenica u gimnaziju. Obavezna su bila samo četiri razreda osnovne (opće pučke) škole. Upis djevojčica u gimnaziju smatralo se tada ambicioznošću i emancipacijom pojedinih gradskih obitelji. Poziv školanih naših djevojaka bio je gotovo jedino: s četiri razreda: poštarice, s maturom: učiteljice. Odluka za daljnjim školovanjem djevojčica imala je i neugodne posljedice. Celibat!⁵ Učiteljica, dok je službovala, nije se mogla udati. Sabirna soba za djevojčice u staroj mojoj gimnaziji podsjeća nas danas na disciplinu samostana. Možda ću ispasti pedagogom

4 1901. otvorena je nova zgrada gimnazije koja je izgrađena prema nacrtima inženjera Srećka Smočinskog. Napomena urednica.

5 Austro-ugarski zakoni zabranjivali su udaju učiteljica. Napomena urednica.

starog kova kad ovdje primijetim da i život suvremenog našeg mješovitog razreda ne bi bilo loše katkad staviti na diskusiju. Bilo je u staroj školi uz natražnjaštvo i nekih osobitosti, nekog čara kod udaljenosti između dječaka i djevojčice. Učenice bi u razredima zauzele prve klupe. Sjećam se naročitih osjećanja kad sam kao učenik trećeg razreda gimnazije sjedio u drugoj klupi pa bi mi preko bilježnice slučajno pale duge, krupne pletenice djevojčice ispred mene...

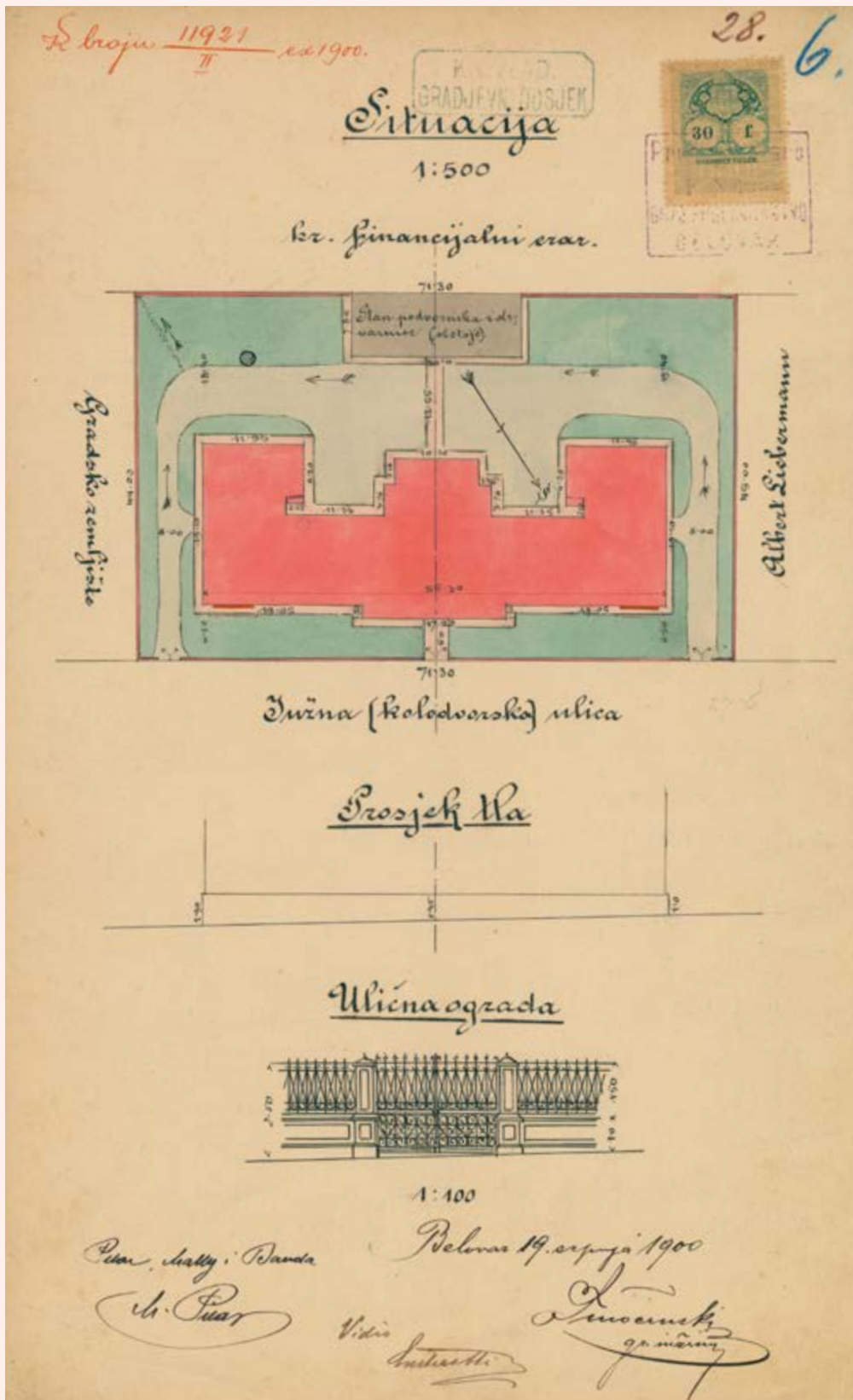
Zidovi hodnika nekadanje moje gimnazije nisu sada pusti već su ukrašeni slikama, a prozori cvijećem. To se u mom djetinjstvu nije moglo ni zamisliti. Tad je u prosvjetnim zavodima vladala pustoš i sivilo. To, dabome, opet ne mora značiti da i danas u svakoj školi postoji pozitivan pedagoški duh uz cvijeće i slike u njoj. Zelenilo i šarenilo može biti samo dekoracija. Negdje, dapače, upravo šaka na oko. Rado ovdje bilježim da sam naišao na lijep, topao, ljudski odnos u današnjoj zgradi. Skupljale se upravo u dvoranu veće učenice na maturu, diplomski ispit, što li. Strepile su, bojale se. Tužile su se podvornikovici, koja me pratila po zgradi, kao svojoj majci, radi treme pred ispitom, a ona ih od srca tješila, sokolila, bodrila. Hrabrenje njezino nije bilo namješteno, već spontano, iskreno.

Danas se u kuću moje negdašnje gimnazije useliše još dvije škole. Dva tehnikuma. Uza sve dobro oko brige za obrazovanjem naše omladine, postoje i nevolje, higijenskog i odgojnog značaja, koje su neizostavni pratioci kad su zgrade prenatrpane školama, turnusima.

U hodniku prizemlja nisam našao nekadanje zidne crne ploče na kojoj je podvornik u mom djetinjstvu kredom ispisivao imena gimnazijalaca, kojima bi stigla pošta. S naročitim uzbuđenjem sjećam se te ploče jer jednom je bilo na njoj napisano čak i moje prezime! S uzbuđenjem digao sam pismo plativši podvorniku krajcar za uslugu. S još većim uzbuđenjem saznadoh da pismo nije moje već istog prezimenjaka, starijeg učenika, maturanta s brčićima, za kog se pričalo da će poslije mature na sveučilište da izuči za doktora, liječnika, tada meni gimnazijalcu od deset godina, nešto nedostižno, nepojmljivo! Držahu me dugo moralne muke i napetost zbog otvaranja maturantovog pisma i otkrića da na gimnaziji postoji još jedan Lovrak, meni ni rod ni pomozbog. Kad su i kako muke svršile, ne navodim ovdje. To je tema za priču, za detalj romana.

Danas u gimnazijskoj zgradi ne nađoh velike, zračne sobe, kabineta za crtanje. U njoj jedinoj sam za školovanje rado boravio.

...17

Tu nam je profesor Hohnjec⁶ darivao milinu svog bića i ljepotu u poslu crtanja, razvijajući u nas malih već pred 50 godina smisao za lijepo, istinski lijepo. Profesor crtanja i ja bili smo prijatelji. Volio sam uopće ovakve i slične poslove: slike, priče, glumu, pjevanje, glazbu. Bliski duši bili su mi u najranijem djetinjstvu elementi umjetnosti.

Začudila se sadanja podvornikovicica kad sam, obilazeći zgradu, zavirio u uski cvjetnjak pred kućom, ali i sada kao i nekad sa zebnjom u srcu. Tu jedino, u vrlo uskom prostoru ispred zgrade, smjele su nekad gimnazijalke na uzduh za vrijeme odmora. Šetale bi vodeći se dvije po dvije ili tri po tri ispod ruke. Zar se šetahu jedino zbog svježeg uzduha? Ni govora! Šetale su one da se prijateljstva naužiju, a bio je još jedan razlog. Iza ugla, samo jednim okom, mogle su zaviriti u dvorište dječaka, momaka, i to samo na tren jer je na njih vrebalo budno oko dežurnog profesora... Znale su gimnazijalke i to da za uglom znadu iz zasjede čekati dječaci koji udvaraju, »hofiraju«. Oni bi se zacrvenjeli pri susretu s curicama. Zadovoljili bi se samo gledanjem svog »ideala« iz daljine. Hrabriji među njima usudili bi se kojoj i osmjehnuti, a neki su bili toliko kuražni da bi doviknuli: »Dulčinejo srca mog!«... Sve je bilo dobro dok ovakvog općeg hofiranta ne bi čopila stroga ruka profesora na dvorišnoj straži. Uhvaćeni udvarač snosio bi prilično teške posljedice. Neugodan je bio »križni put« objavom kazne u direktorovoj oglasnoj knjizi i do zatvora u razredu u trajanju od nekoliko sati. Dojam među učenicima i u gradu bijaše taj »prestup« sramota i porok, a ne junaštvo i viteštvo. Koliko bruke i jada u ono vrijeme doživje počam od istrage pa dalje pokoji momčić, ako bi se prepustio vrućem temperamentu i zavirio iza ugla svojim drugaricama s jedinim ciljem da se svima općenito, bez i jedne riječi osmjehne i bude na tom »zlodjelu« uhvaćen!...

Danas nije tako. Učenice ne šecu pred zgradom. One su svugdje zajedno s dječacima. Razredi su mješoviti. Provedena je

6 Josip Hohnjec (1857.–1939.) slikar i likovni pedagog. Bio je ugledan građanin Bjelovara, aktivan u svim građanskim kulturno-obrazovnim i dobrotvornim udrugama, a o njegovu ugledu govori i novinski napis da ga je »na vječni počinak ispratio skoro cijeli grad«. Više o Hohnjecu pročitajte u: Renić, Zorka; Kreštan, Tatjana. Josip Hohnjec: bjelovarski profesor i slikar. // Napredak 149(2008)1, 64-69.

/// Tlocrt zgrade gimnazije s podvornikovim stanom, 1900. godina. HR-DABJ 291 Zbirka planova i nacрта

potpuna koedukacija⁷. U klupama čak sjedi dječak s djevojčicom. Kao pedagogu, književniku, ocu ženskog djeteta i djedu unučice neka mi se dopusti ponoviti da je ova stvar po mom mišljenju neriješena, nedovršena. Ona je pokus, eksperimenat. Stvar apsolutne koedukacije može i mora biti češće predmet savjetovanja. Djetinjstvo je poetična faza u tjelesnom i duševnom razvoju čovjekove ličnosti. U tom periodu od velike štete mogu biti grubi životni momenti kao i u poeziji grubi izrazi. Koedukacija po školama je problem. Znam to iz iskustva. Kao pedagoga ispred penzije oslobodiše moj razred od koedukacije da me ne stave u kojekakve neprilike posljednjih dana službe.

Ne mogu reći da su suvremeni oblici u odnosima između djevojaka i mladića dijelom posljedica i mješovitih razreda, bit će, po srijedi su neki drugi uzroci. Bilo kako, u vezi s tom stvari, na strani sam zastarjelih pedagoga i roditelja. Upravo vrijeđaju »novi oblici«, sadašnje forme, kojima zaljubljeni očituju svoje simpatije i svoju strast. Ne šecu ulicama grada držeći se ispod ruke kao zaručnici nekad, nego mnogi idu ogrljeni, stupajući u ljubavnom zanosu i posred Ilice, zastajkujući i cjelivajući se u usta...

Pristaša sam i novog. Sviđa mi se kad se mladi zaljubljenici vode kao djeca za ruke. Ljepša mi je ta slika od one nekadašnje, ukočene, rukom ispod ruke, ali cjelivanje: na javnom mjestu pa još usred bijela dana, novost je nedopustiva, pravi porok!...

Danas je dvorana bjelovarske gimnazijske zgrade izgubila službeni i svečani svoj karakter koji je imala u mom djetinjstvu. Ako sam dobro upamtio, ovdje se sada obavljaju mature i drugi važni ispiti pa tako i osobita novost, naročito za podvornikovicu: diplomiranje učitelja koji završiše gradivo Više pedagoške škole kao izvanredni studenti. Kad sam ja polazio niže razrede ove gimnazije, gimnazijski katolički vjeroučitelj održavaše u dvorani nedjeljnu propovijed. U gimnaziji se tada svake školske godine po nekoliko dana održavao za gimnazijalce katolički vjerski seminar »Duhovne vježbe«.

7 Koedukacija je termin koji se koristi za školski sustav u kojem muška i ženska djeca pohađaju iste razrede i škole. Kao pedagoška koncepcija prevladava u novije doba (nekada su postojale odvojene škole za dječake i djevojčice). Prema: koedukacija. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 20. 7. 2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=32218_U Bjelovaru su odvojene Dječaka i Djevojačka škola postojale do 1961. Odlukom Narodnog odbora općine Bjelovar od 26. rujna 1961. Dječaka škola ima naziv Osnovna škola »Dr. Franko Winter«, a Djevojačka Osnovna škola »Milan Bakić Baja« sve do 1991. Napomena urednica.

/// Ispred gimnazije. HR-DABJ 293 Zbirka fotografija

Ne znam kada. Po planu u određeno vrijeme ili kad je kateheta primijetio opadanje pobožnosti.

Pred pola stoljeća dvorana je bila sabiralište za objave krupnih, važnih događaja, pozitivnih ili negativnih. Kad su se imali u dvoranu skupiti svi đaci gimnazije, značilo je, uzrok je neka senzacija prvog reda. Ovdje ću spomenuti samo jedan takav slučaj. Kad se đачki štrajk⁸ širio domovinom sve više, direktor Flajšer sazvaio je u dvoranu sve đake te pokušao pedagoški ovako djelovati. Ispričao je istinit ili izmišljen razgovor dvojice učenika višeškolaca. Slučajno je direktor na taj razgovor nabasao. Jedan od učenika bio je za štrajk, drugi protiv njega. Ovom drugom, reče direktor drhtavim glasom, ima želju ovdje pred čitavim zavodom ruku stisnuti, čestitati mu i poljubiti ga u znak poštivanja.

Bio sam tada premalen da bih shvatio značenje đачkog štrajka i direktorovih nastojanja u vezi s njim. Meni su u jačem sjećanju ostali trpki prigovori katehete, njegova prozivanja svih gimnazijalaca od prvog do osmog razreda radi kontrole tko dolazi, a tko ne prisustvuje propovijedima. I nešto ljepše ostade mi u pamćenju. U dvorani ispred nas bile su djevojčice. Učenice. Mi smo stajali, a gimnazijalke su sjedile. Ne znam zašto. Kavalirština? Premalen broj

8 14. ožujka 1912. počeo je đачki štrajk u bjelovarskoj gimnaziji. Štrajk je organiziran protiv apsolutističke vladavine bana Slavka Cuvaja i trajao je 27 dana. Prema: Petrić, Hrvoje; Holjevac, Željko; Karaula, Željko. Povijest Bjelovara. Zagreb; Bjelovar: HAZU, 2013.

stolaca? Ili disciplinska potreba da se za propovijedi mogu dječaci i momci držati na oku? Još jedno iz tadanje dvorane ne zaboravljam. Sve su gimnazijalke bile vrlo lijepe. Osobito za toplih nedjelja. Odjevene su bile u široke, lepršave svilene haljine. Svakoj na glavi panama slamnati šeširi sa širokim, valovitim obodom. Sa šešira i s haljina visjele su im trake. Za malog gimnazijalčića, za priprosto dijete iz tadanjeg sela, u koje se tek počela petrolejka uvađati potiskujući drvenu luč s plamenom, bile su lijepe gimnazijalke posebna priča, bajka. I opet tema za dio većeg književnog djela!

Ovdje, u vezi sa zgradom gimnazije, još samo nekoliko riječi. Direktori i tajnici škola, nadam se, neće mi zamjeriti što ih radi obilaska po zgradi nisam potražio. Nepristojan gest neka oprostite književniku koji je želio lutati zgradom posve sam sa svojim utiscima i uspomnama. Naišao sam slučajno na knjižničara kad zaželjeh stupiti nogom u nekad zabranjenu sabirnu sobu za učenice. Sad je tu knjižnica. U mom djetinjstvu bila je u drugom katu. Pasivna. Jedva da su đaci nižih razreda za nju tada i znali. Danas je knjižnica aktivna. Vrlo aktivna. U njoj se nalaze i moje knjige za djecu. Ova stvarnost, pred pedeset godina čudo. Zar bih mogao u ono vrijeme na ovako nešto i pomisliti? Osobito u dane kad me i vjeroučitelj odbacio. Kad mi nisu išli u glavu latinski nazivi dijelova misne svećeničke odjeće, slao me vjeroučitelj u zvonare, jer da je upravo u ono vrijeme bio raspisan natječaj za upražnjeno mjesto zvonara župne crkve u Velikom Grđevcu.

Gimnazijsku zgradu razgledao sam u vremenu od pola sata. Do 9 prije podne kad sam imao po planu sastanak s novinarima u redakciji tjednika »Bjelovarski list«. Bilo je dosta vremena za osvježavanje lijepih i rđavih uspomena. Ovih drugih više. I previše! Spadao sam tada u časnu družbu slabih učenika. Onih koji ne podnašaju bubanje, memoriranje, »napametno« učenje. Bio sam malen dječak, ali od prirode s počecima interesa za lijepo, estetsko. U bijegu ispred knuta, nepodnosivog bremena i tereta tražio sam kao dijete utjehu u prirodi. Moje skitnje nisu bile ulicama grada, već livadama, šumom, uz potoke i rječice...⁹ U bjegovima ispred terora stihijski sam, slučajno, nalazio lijepo, estetsko, umjetničko i u tom pravcu razvijao se moj dječaćki, mladenački i daljnji životni interes. U ono vrijeme smatralo se karijerom pravničko zvanje. Školovanje

⁹ Lovrak nije skrivao da je prvi razred gimnazije ponavljao zbog loših ocjena.

/// Podatci o ponovnom upisu u prvi razred za Matu Lovraka. HR-DABJ 109 Gimnazija Bjelovar, Glavna knjiga učenika 1910/11.⁹

Br. 31	Učenikovo	Oprošten od plaćanja školarine		Upisan na osnovi
prezime: Lovrak		u I. polug. vis. otp. od ~ br. ~		svjedodžbe 1. razreda
ime: Mato		u II. polug. vis. otp. od ~ br. ~		kao <i>stara carita</i> učenik
dan, mjesec i godina rođenja: 8. 10. 1899.		Stipendija		Izvadak iz svjedodžbe od drugdje donesene
mjesto rođenja: Vel. Grđevac		iz zaklade		opći napredak:
domovina: Trutina		u god. iznosu od K podijeljena odlukom		
vjeroispovijest: pismo-katolika		od br.		vladanje:
Ime	oca (matere)	skrbnika	odgovornog priglednika	stanodavca
	Mato,	otac	otac	Stara Jandović,
Stalost	trojaci			neki i drugi
Mjesto probovanja (stan)	Vel. Grđevac			Bjelovar
Godišnja svjedodžba				Bilješke
Vladanje:	dobro			Opći napredak: Učenik sposoban prijeći u viši razred. Godišnja svjedodžba izdana dne 29. lipnja 1911.
Predmeti	Uspjeh			
nauk vjere:	vovoj			
hrvatski jezik:	vovoj dobar			
njemački jezik:	vovoj dobar			
latinski jezik:	dobar			
zemljopis:	vovoj			
povijest:				
matematika:	dobar			
mjerstvo i-mjerstveno risanje:	dobar			
opisno mjerstvo:				
prirodopis:	dobar			
fizika:				
kemija:				
filozofska propedeutika:				
prostorno risanje:	vovoj dobar			
krasopis:				
gimnastika:	dobar			
negativni predmeti				
Izostao nauč. sat : 1, od toga neopravdano: 1				

se isplatilo diplomom za advokata. Učiteljske škole polazila je sirotinja. Kod mene nije bio taj slučaj. U zvanju pedagoga naslućivao sam lijepo, estetsko. Učiteljsko zvanje nazivalo se tada uzvišenim. Učiti i odgajati djecu posao je zanimljiv i pjesnički. Osim toga, bijaše povezan i s rodoljubljem. U preparandiju nisam pošao zbog sirotinjstva. U tu školu povukli me, kako bi se tada reklo — ideali.

Za trčkanje stazama djetinjstva po gimnazijskoj zgradi nisam ni želio utrošiti više vremena. Odbija me ta kuća još i sad. Toliko mi je nevolje i jada zadao život u njoj... Na putu s autobusne stanice u grad, bila je gimnazija ujedno i prva na udarcu. Sad se iz Zagreba u Bjelovar vrlo lijepo vozi. U staro vrijeme spori vlak s prelazom u Križevcima, sada, osim vlakova postoje i brojni autobusi. Neke od njih nazivaju ubrzanima. Asfaltiranom cestom kroz sela i lijepe pejzaže stižeš u Bjelovar skoro za jedan sat vremena. Stižeš u Bjelovar brzinom leta. I ne ugrijavši sjedala. Za mene, povezanog s tim gradom jedino snažnim utiscima isključivo iz djetinjstva, ovako brzo i komotno u Bjelovar doputovati, stvar je nevjerojatna. Liči na čaroban san.

...24

Zahvalio sam podvornikovici gimnazije na usluzi što me strpljivo pratila čitavom školskom zgradom i tad napustih bivšu moju školu u kojoj sam u pravom smislu riječi nekoliko godina derao hlače po klupama od hrastovine! Držim, još se tadanje klupe nalaze u nekim razredima! Pedeset godina pod tolikom težinom i nervozom, nije šala! Naša hrastovina pokazuje se i ovdje neuništivom. Ne dajmo je istisnuti iz našeg života! Svaka čast praktičnoj i unosnoj talijanskoj topoli, nemam ništa protiv nje, ali oko mi naviklo na ljepotu klasične šume s bukvom, hrastom i grabom, kao i na pernat i dlakav životinjski svijet, nastanjen u njoj... Hrast je bio simbol jakosti. Zadržimo u našem životu, koliko je moguće, vrijedne simbole! U svom djetinjstvu slušao sam priče o tom, kako bi poneki hrabar starac umro u šumi tako, da bi sjekirom zasjekao duboko u hrast i u drvo izdahnuo dušu. Dječaci pred pola stoljeća takmičili su se tko će više i bolje »osoviti hrasta«... Istina jest, danas djeca žive higijenski-jim životom nego mi pred pedeset godina. Danas se bave i sportom pa su pravilnije građena, tjelesno ljepše. Neće biti pretjerano ustvrdim li da su danas djeca i obrazovanija. Jedino im možda manjkaju lijepe navike, kulturno ophođenje, učtivost. U naše vrijeme, u mladosti, učili smo plesati i u plesnoj školi dobivali smo poduku i u pristojnom ponašanju u društvu, kod stola, čak i za vrijeme jela! Neka mi se ne zamjeri što se udaljujem od teme. Zapravo, ne

udaljujem se. Kao književnik, pedagog, otac i djed, dodirujem se i tog pitanja, makar samo na brzinu i ukratko. Susret sa starinskim hrastovim klupama izazva me da i to zabilježim. Provociraju klupe i to, da upitam, hoće li novo, suvremeno drvo naših šuma, spomenuta brzorastuća i više isplativa talijanska topola, moći zamijeniti hrastovinu po školama? Ne bi se trebalo žuriti i možda sve staro odbaciti. Trebalo bi djelomično zadržati klasičnu šumu, makar jedino radi prirodne ljepote. Na ovom terenu, uz korist, dolazi u obzir i estetska strana života. Ljepota u prirodi! Novu našu šumsku upravu imam u rijetko ugodnoj uspomeni. Sretan sam što to mogu negdje istaknuti. Nedavno, kad sam čuo da se ima posjeći stara hrastova šuma mog rodnog sela, šuma s poetskim imenom Slatki potok, molio sam da se to ne učini nego da bude sačuvana kao narodni park Velikog Grđevca. Šumska vlast u Zagrebu i ona u Bjelovaru, pokazale su tom prilikom toliko razumijevanja da sam se vrlo ugodno iznenadio. Nadam se, takva šumska uprava nastojat će da vrati mom rodnom selu »narodni park«, šumu Slatki potok, po mogućnosti barem djelomično u klasičnom obliku.

...25

Pišući ove retke stalno sam sebi primjedbe stavljam: Budi kratak! Ne zlorabljuj gostoprinstvo tjednika svog zavičaja!... I činim tako. Odbacujem, izbacujem, precrtavam dosta, mnogo. Na vlastitu primjedbu: Ne budi sentimentaln s ličnim motivima i ne jadikuj starački! Pokušavam poslušati i pišem što je manje moguće subjektivno. Na primjedbu: Ne traži vraćanje na staro! Ta, zar si zaboravio da se povijest ne ponavlja?! Nastojim i s tim u vezi svoje misli, srce i pero u ruci prilagoditi suvremenoj našoj stvarnosti. Pokušavam dati objektivne usporedbe starih i novih prilika. U sadanjim našim danima nalazim, uz pretjeran tempo rada i života, manje ustajalosti a više svježine, odlučnosti, napretka na svim područjima nastojanja, no starost, iskustvo i rodoljublje traže kočenje, bremsanje...

Da se vratimo novom drvetu, robi »iz uvoza«. Čast vrijednom narodu, odakle presađujemo visokorodnu pšenicu i korisnije drvo, ali da zabilježim i ovo! Na putovanju sjevernom Italijom divio sam se super racionalno obrađenim poljima, ali prenijeti sve njihovo ipak ne poželjeh u nas u apsolutnoj mjeri. Nisam ondje u prirodi vidio ni kvadratni metar slobodnog prostora za ševinu gnijezdo i odmor pješaka, putnika, namjernika...

/// str. 24. i 25, *Šuma Slatki potok na karti iz 1950. godine. HR-DABJ 1278*
Šumarija Velika Pisanica, knjiga 80.

Slatki potok

Mjerilo 1"=160°

opis	Iskorišteno u godišu	UKUPNO

Da li bi šume talijanskih topola s propisnim proredima odgovarale šumama za historijske zbjegove, klimatske i druge slične potrebe, za koje obilno, u prošlosti i danas, iskorištujemo naše prašume, hrastike i bukvice?!...

Još malo da se vratimo staroj mojoj gimnazijskoj zgradi!.. Kad sam izlazio iz nje, ispadoh kroz glavna vrata ravno na ulicu, ali ovog puta ujedno na ta vrata i prvi put u životu jer kroz njih su za vrijeme mog djetinjstva ulazili jedino profesori i učenice. Gimnazijalci dječaci i mladići bili su neobično strogo odvojeni. Ulažahu u zgradu i izlažahu iz nje jedino na sporedna vrata na udaljenom zapadnom zidu kuće. Strogi ovaj kućni red osjećao se kao znak omalovažavanja. Ako se prevelik broj muške djece upisao u gimnaziju, gledalo se na to prijekim okom. Sugerirala se naročita strogoća, rušenje na ispitima. Prevelik broj gimnazijalaca nije se uzimao kao težnja za obrazovanjem i napretkom širih narodnih slojeva, već jedino željom sirotinje da se pogospodi. Kraj takvog mišljenja prirodna je stvar što je u bjelovarskoj gimnaziji od 100 učenika prvog A i B razreda, nakon osam godina, došlo pred veliku maturu samo nekoliko učenika. Svakako manje od deset. Ovdje mi pero upravo burno bilježi konstataciju: Reforma u školstvu¹⁰, osmogodišnje naše današnje obavezno školovanje, od neprocjenjive je vrijednosti! Neki glas primjećuje: Da to oduševljenje nije ipak malo pretjerano? Zar ne postoji problem, kuda s djecom sa svršenom osmogodišnjom školom, osobito na selu, gdje se mladež odbija od lopate i motike te odlazi u grad, dalje u škole, odnosno u zanate i tvornice. Poznate su mi dobro sve neprilike, nevolje i negativnosti s tim u vezi, pa ipak, uvjeren sam, sredit će se i to pitanje. Sada, u prelazno vrijeme, s više, zatim s manje bola, a poslije i bez njega.

U devet sati došao sam u redakciju »Bjelovarskog lista«... Ne sjećam se da li je Bjelovar pred pedeset godina imao svoje lokalne novine.¹¹ Mislim da nije. Meni, gimnazijalcu prvog razreda, dječaku od deset godina, dolazile su pred pola stoljeća u ruke

10 Hrvatska je u tom periodu bila u sastavu bivše Jugoslavije koja je imala jedinstveni školski i obrazovni sustav. Provođenjem reforme školstva četverogodišnje je školovanje produženo na osmogodišnje. Osmogodišnja obvezna osnovna škola organizirana je u Hrvatskoj od 1958. godine (prema: Leko, Ivan i Nola, Danica. Osnovna škola - odgojno-obrazovna struktura. Zagreb: Školska knjiga 1964.). Napomena urednica.

11 Bjelovar je u vrijeme Lovrakova školovanja imao dvoje lokalne novine: »Nezavisnost« i »Tjednik bjelovarsko-križevački«. Napomena urednica.

zagrebačke »Male novine«, dnevnik koji je kupovao postolar iz iste kuće mog stanovanja, a čitao ih je zapravo radi Zagorkinog romana »Tajna krvavog mosta« u nastavcima kao što danas vrlo mnogo ljudi kupuje dnevnu štampu jedino zbog športske stranice... Meni je »Krvavi most« bio tada lektira. U gimnaziji se nisu mnogo brinuli da nam iz knjižnice posuđuju lijepu dječju književnost radi čitanja. Naročito ne planski i sistematski. U ono vrijeme smatrao se veći učenički interes za lijepu knjigu nečim negativnim, nerado gledanim. Razliku jednu vrijednu je zabilježiti: Danas, nađe li se đaka koji čitaju nedopušteno štivo pod satom u školi, to je obično senzacionalistička, pa je slabe ili nikakve vrijednosti literatura, zatim športske novine s izvještajima o nogometu i boksu, listovi s kriminalističkim štivom i neestetskim stripovima, a mi pred pola stoljeća tajno smo ispod klupe čitali kvalitetne knjige: »Robinzona« Daniela Defoea, »Put na Mjesec« Julesa Vernea i druga slična i dobra književna djela...

U redakciji »Bjelovarskog lista«, kao i u drugih novina, nalazi se udoban kut sa stolom i foteljama za razgovor. Na stolu je cvijeće, neminovna a dobra crna kava i fotoaparati, koji snima gosta. Naviknut sam kao javni radnik na takav ambijent, ali nad nečim novim stao sam iznenađen. Razgovor s urednicima tjednika nije bio uobičajen, u obliku intervjua, savjetovanja i slično, već čavrljanje, ali predmetno i korisno. Osim toga bilo je nenametljivo, onakvo koje dolazi samo od sebe, spontano. Zato se i odvijalo kao nešto od osobitog dojma i vrijednosti. Bilo je u tom razgovoru neke osobitosti, karaktera pedagoškog. U njemu je bilo i simpatične jednostavnosti i svježine. Tako je bilo zato što se urednički kolegij sastoji od intelektualaca, pedagoga i ljudi iz naroda. Isticanje svega ovog možda nije na mjestu baš u listu o kojem se piše, no ta bojazan danas ne treba postojati. Prihvaćamo li samokritiku, u istoj mjeri treba donijeti i dobru riječ o sebi, samopriznanje, naročito iz pera izvan redakcije.

Osobit je bio u redakciji razgovor o Velikom Grđevcu, mom rodnom selu, koji je razgovor niknuo sam od sebe, upravo »stihijski«, a ne po nekom programu. Nedavno bila su neka važna i odsudna pitanja u vezi s mojim rodnom selom od vrlo velike aktualnosti. Bilo je došlo zbog značajnih odluka i promjena već i do dileme: ili — ili, odnosno: biti ili ne biti! Čuo sam u redakcijskom kolegiju razloge, primjedbe i kritike na račun mog sela po dobru ili po zlu, ali zaista objektivne, na visini, te izrečene bez ljutnje i gorčine; odnosno

bez mržnje i pretjerane simpatije. Važno je to da je danas redakcijski kolegij jednog provincijskog tjednika toliko izgrađen da može uzeti u obzir čak i subjektivna mišljenja kad se radi o osjećajnosti, o čuvstvu, o ljubavi u vezi s rodnim selom; u obrani njegovih interesa; u obrani njegovog prestiža... Nakon duljeg razgovora o rodnom mi Velikom Grđevcu složio se čitav okrugli stol s mojim mišljenjem da bi prava situacija bila sa sigurnošću ustanovljena tek nakon šireg sastanka, na kojem bi se čuli svi glasovi, pa tako i oni iz mog rodnog sela.

U uredništvu sam saznao za meni dosad nepoznate zanimljivosti. Tako i to da je u našoj republici mnogo lokalnih tjednika. Postoji savez, udruženje tih listova s konferencijama radi njihovog materijalnog i moralnog unapređenja. Neki od njih oblikom i sadržajem dobivaju izgled i vrijednost zanimljivih, posebnih publikacija u sve većem tiražu i u sve boljoj kvaliteti. »Bjelovarski« ubrajaju po uspjehu među prve tjednike. Sretnim rješenjem što ga štampa bjelovarsko poduzeće »Prosvjeta«, na korist tjednika i poduzeća, list je dostigao zavidan tiraž. »Bjelovarski list« nije uređivan samo tako da ga ljudi drže iz lokalnog patriotizma kao mjesni, odnosno zavičajni list. Uredništvu uspijeva ispunjavati ga sadržajem koji je zanimljiv i koji se čita. Ja ga u Zagrebu pratim i s uzbuđenjem jer svaki daljnji broj donosi mi sve veće interesantnosti u tolikom i takvom broju da iz njih osjećam dah svoga zavičaja. Zadovoljstvo je u mojim godinama kad čovjeka vežu novine iz rodnog kraja dobrim materijalom, vjernom, autentičnom životnom stvarnošću pa osjeća čitajući tjednik čar domova, voćnjaka, oranica, potoka, šuma, gospodarstava; te sudjeluje pri uklanjanju zastarjelog i uvođenju naprednog, novog, boljeg i ljepšeg u zadrugarstvu te na području zdravstva, prosvjete i kulture. Mene naročito uzdiže činjenica da nekoliko stotina primjeraka »Bjelovarskog lista« drže đaci osnovnih škola jer je potrebna briga posvećena stranici za djecu, uređivanoj pedagoški, znalčki i u naročitom stilu.¹² Ovaj tjednik može se pohvaliti uspjehom da je do danas održao u malih čitača interes na višem nivou za svoju dječju rubriku. Uspijeva mu to na osnovi dječje suradnje i nije listu potrebno stvarati zanimanje djece na umjetni način, sredstvima slabije kvalitete, kao što su isprazni natječaji,

12 »Bjelovarski list« je 60-ih godina prošlog stoljeća imao stranicu naslovljenu »Bjelovarski list za mlade čitaoce« posvećenu radovima učenika. Napomena urednica.

neopravdana nagrađivanja na temelju sreće pri izvlačenju lutrijskih brojeva i slično, čim se obilno, ali nerado, služe neke druge novine i časopisi.

Najveća suradnja djece u stranici za njih u bjelovarskom tjedniku je dosad iz pera malih Grđevčana. Ondje, na osnovnoj školi je nastavnicima hrvatskog jezika uspjelo stvoriti posebnu »književnu školu« učenika osnovaca koju je započeo osobitim radom nastavnik i pjesnik Đorđe Đurić,¹³ a nastavio Milan Taritaš¹⁴. »Bjelovarski list« uzdiže se kvalitetno u brzom zamahu. Pratim svaki broj od prve do posljednje stranice s radošću što u ispunjavanju lista nema krutog oponašanja dnevne naše vodeće štampe. Urednici nastoje unijeti u svoj tjednik posebnu, originalnu notu. Do kakvog je raspona u tom pogledu došao list od onih brojeva kad je uvrštavao vijesti o tučnjavama po selima (iz pera dječaka koji je ujedno po seoskim kućama ubirao pretplatu za tjednik i u svoj je džep trpao), pa do danas kad list donosi u svakom svom članku ne samo zanimljivu vijest sa žigom potrebne novinske privlačne senzacionalnosti već, ukoliko je to moguće, protkanu ljepotom i etikom....

»Bjelovarski list« je sadržajno raznovrstan. U njemu se nalazi obrazovni i odgojni materijal, čestitost i ljepota zastupane u punoj mjeri. Potrebna stilistička jednostavnost odlika je lista. Svježina proviruje kroz njegove stranice. I sitne bilješke, koje ispunjavaju »rupe« u tom tjedniku, od jednake su vrijednosti s ostalima. Da spomenemo samo jednu od brojnih. Onu najmanju, koja mene, rođenog u selu, naročito privlači. Zaslužuje ta minijatura novinska bilješka da je ovdje prenesemo od riječi do riječi: »U subotu uveče krava Stjepana Kasana, radnika iz sela Novoseljani, otelila je troje telića. Stjepan Kasan kupio je tu kravu prije pet mjeseci od Nikole Bubića, seljaka iz sela Ždralovi. Garava je vrlo lako otelila dva muška i jedno žensko tele. Telići su posve zdravi i normalno razvijeni. Na kraju treba napomenuti da je krava oplodena na umjetni način.«

Žao mi je što ovdje ne mogu prenijeti neku veću, osobitu novinsku bilješku, kakva je na primjer ona u kojoj se javlja o rijetkom poštenju nalaznika tuđih predmeta. Uredništvo posjeduje

13 Đorđe Đurić, učitelj i književnik, jedan je od začetnika Lovrakovih dana kulture, kulturno-prosvjetnih susreta u Velikom Grđevcu. Napomena urednica.

14 Milan Taritaš, pjesnik i pripovjedač, jezikoslovac, književni teoretičar i urednik. Radio kao učitelj hrvatskoga jezika u Velikom Grđevcu te redovni predavač na Pedagoškoj akademiji u Pakracu. Jedan je od začetnika Lovrakovih dana kulture. Napomena urednica.

dobar pedagoški smisao pa ne javlja prekratko i suhoparno o tom, već donosi čitavo pismo nalaznika poštenjačine. Pismo od vrijednosti! Pjesma u prozi. Narodna! Nalaznik dokumenata oslovljava nepoznatog vlasnika riječju: »Prijatelju!« Potpisuje se samo imenom Mirko, ne očekujući odštetu za poštarinu kao ni bilo kakvu zahvalnost!

Ima stalna rubrika u »Bjelovarskom listu« koja me jedina u isto vrijeme ugodno uzbuđuje i neugodno uznemiruje. Pod naslovom »Kinematografi«, uz bjelovarska kina uspjelo je i grđevačkom da budu objavljeni filmovi koji se odnosnog tjedna u njemu prikazuju. Zavidam svom rodnom selu jer ondje gledaju dobre filmove po godinu, čak i dvije, prije nas u Zagrebu. Oni će vjerojatno, ovdje u Zagrebu željno očekivane »Mlade lavove« gledati prije mene koji živim u kulturnom našem centru. O tempora, o mores!... Hoću li doživjeti i to da iz Zagreba putujem u rodno selo vidjeti standardni film, koji ćemo ovdje predugo čekati?!

Zanimljivo mi je što kino u mom rodnom selu nosi ime »Radnik«. Ondje, u rodnom i radnom mojem selu ta riječ prije nije bila u upotrebi. Kad bi se slučajno čula, osjećala bi se »tuđicom«. Umjesto nje ljude s krvavim žuljevima nazivahu težakom, nadničarem. Smeta mi pokatkad činjenica kad se u tom kinu prikazuju filmovi, baš svi odreda. Ne mogu prihvatiti za moje selo američki film »Neki to vole vruće« s Marilyn Monroe. Mogu li široki seoski slojevi imati potrebno razumijevanje za ovakav žanr? Pa i danas! Sumnjam. Svi filmovi još zasad ne odgovaraju našem selu. Naročito ne oni s prenatlaženom seksualnošću. Saznajem da u kinima nekih naših sela publika protestira na svoj, poseban način. Za vrijeme napadnih seksualnih prizora s gađenjem pljuje i više ljubavnicima na platnu: »Sram vas bilo!«

Samo jedno manjka tjedniku »Bjelovarski list«. Stalna rubrika koja bi donášala u kratkom, sažetom obliku uspjehe i nastojanja po selima zavičaja. Na ovaj prijedlog potaknula me pisma koja sa zadovoljstvom primam od druga Balaška, direktora osnovne škole mog rodnog sela. On mi u njima javlja ukratko, ali vješto i smišljeno o bilansu i perspektivama napretka Velikog Grđevca. Posljednje njegovo takvo pismo imam želju poslati redakciji da ga odštampa kao šire nezapažen, a vrijedan prilog i uzorak. I kao »post scriptum« malo samokritike: Bojim se jedino da moja suradnja u listu negativno odudara od ostalih sadržaja. U slučaju opravdanosti mog straha, neka se uzme u obzir to da mi pero ne radi u zavičaju, na terenu zbivanja.

/// Razglednica iz 1929. godine. Pogled na Preradovićeve ulice od strane gimnazije, put kojim je M. Lovrak krenuo u obilazak grada. HR-DABJ 540 Zbirka razglednica

Nakon sastanka u uredništvu »Bjelovarskog lista« nastavljam dalje šetnjom po gradu stazama djetinjstva. Ne trčkaram više sam. Prati me iz redakcije ugodan suputnik mojih godina, drug Sfer... Prolazimo drvoredom glavne ulice. Neka mi oprostite stručnjaci za bjelovarske parkove što ne mogu prihvatiti zasađena a prerasla drveta u glavnoj ulici. Nekoliko godina kao dijete prolazio sam tom ulicom pred pola stoljeća i u sjećanju mi je njezina obasjanost suncem te njezina duljina, širina, upravo ugodna urbanistička perspektivnost, nešto, po mom mišljenju, u Bjelovaru najljepše i »gradski« najuspjelije. Danas dio te ulice nađoh zasađen stablima i ukrasnim grmljem. Na mene glavna ulica sada djeluje zagušljivo. Čak možda i suprotno od nauke. U ulici s drvoredom osjetih manje svježine. Preguste krošnje zaustavljaju mi kretanje vjetrova. Treba li ulice malenog grada, protkanog vrtovima, voćnjacima, parkovima i smještenog u okolišu prepunom zelenila, zatrpavati sadnjom drvoreda?! Ako je potreba da se ulice uredi iz estetskog razloga, onda je bilo dovoljno posaditi usko ukrasno grmlje. Pred oči mi dolazi Pariz. Širina i duljina njegovih ulica i trgova, čim se u najvećoj mjeri odlikuje upravo taj velegrad. Smiješno je što uspoređujemo urbanističku perspektivnost jednog Pariza sa »marijaterezijanskim« starim, malim Bjelovarom. Zato prihvaćam za Bjelovar proturazloge. Ovdje mogu priznati svoju isključivu subjektivnost jer sam podložan, vjerojatno u pretjeranoj mjeri neobičnim užicima.

/// Drvored na Korzu krajem 1960-ih. HR-DABJ 540 Zbirka razglednica

U životu volim i tražim samo svjetlo i sunce. Nikad mi ga nije dosta. Upravo sam lakom na nj. Šećem usred vrućeg ljeta okolicom Zagreba od jedanaest do dva popodne. I to po suncu! Kad se ono popne na vrhunac... Neobičan hobi! Čudaštvo? Osobenost?.. Međutim, bolujem od smetnji u organizmu za disanje. Izbjegavam gustiše, tjesnoću. U prirodi me privlače široka polja i livade. Ne volim putove s vidljivim krajem, već beskonačnost. Šetao bih radije banatskom ravnicom nego zatvorenim planinskim krajem. Ne podnosim tijesnu kabinu na brodu. Radije sam noću na palubi. Mrzak mi je i predio spavaćeg vagona. Guši me onako tijesan, manji od grobnice. Treba razumjeti bolesnika koji je čitav život željan punog disanja! Nadam se, oprostit će mi čitači »morbidnu« ovu crtu moje reportaže. Možda će to u stanovitu svrhu dobro i doći. Literarnim grupama škola kao poseban prilog iz života pisca. Naći će se đak koji će iz novina zabilježiti ove podatke kao novinar u svoj blok. Naviklo nam danas oko na malog đaka »novinara« s blokom i olovkom u ruci, kako pita, intervjuira. Naša djeca danas osnivaju sekcije malih novinara. Pokušavaju djelovati i u drugim sekcijama. U svim onima, koje ih čekaju danas-sutra kao građane u društvu... Stop! Zaustavimo se malo kod ove stvari! Radi objašnjenja. Ne bi ovo smjelo proći bez diskusije i kritike. Na dobrom je mjestu stopirano. Zadovoljan sam što mogu govoriti na temelju svog iskustva. Poznato mi je ovo područje rada jer mnogo obilazim po školama kao dječji pisac. Imam

odgovor. Točan i siguran. Nakon pet godina prakse mogu ustvrditi: Literarne grupe, pionirske tribine i sekcije dramska, novinarska i druge slične, uspijevaju negdje odlično. Razvijaju u djece razumijevanje za kvalitetu. Ima, ima opet slučajeva, gdje se razvija taština, dignut nos, prazne veličine i druge negativnosti. Nesretnih slučajeva je srećom manje. Rijetki su. Ne zabrinjavaju.

Dogodi se na tim sastancima da me pokoji đak od deset godina upita: »Kakva osjećanja imate za vrijeme pisanja književnog djela?« Takvo divotno pitanje, hoćeš-nećeš, može u starca, pedagoga i djeda izazvati i ovakvo reagiranje. Iznenadim dvoranu, punu djece, ovim: »Dopustite da i ja vas nešto upitam! Koliko je devet puta sedam?« Ili ovako: »Koji prtok utječe u Savu kod Siska?«... Tim »šaljivim« pitanjima, a i drugim, ličnim, koja mi u razgovoru s djecom padnu na pamet, ukazujem na otrežnjavanje ako bi se u slabo obrazovanoj dječjoj sredini razvijalo utvaranje, uobražavanje te druge bolesti i nakaradnosti. Nadam se, oprostit će mi čitaoci Bjelovara na predugom zaletu koji je skrivio glavne ulice drvored.

Iako su krošnje zauzele previše prostora, moje oko pronalazi »starine« glavne ulice. Prizemnicu na uglu s ljekarnom. U mom djetinjstvu apotekom. Tada, u Austrougarskoj, pod vladavinom Beča, osjećao se strani utjecaj. Otmjenim se smatralo govoriti njemački, a poznavanje stranih izraza bio je znak više obrazovanosti. Inače u neugodnom sjećanju iz djetinjstva nosim u svijesti ljekarnu. U nju sam kao dječak ulazio samo u nevolji. Baki po kapljice za bolesno srce... Sa strahopoštovanjem se ulazilo u ljekarnu. U njoj se skidao šešir. Apoteke su nosile imena svetaca. Još je jedna ljekarna bila u Bjelovaru. Verklajnova na istaknutom uglu središta grada. Potreba dviju ljekarni¹⁵ ili konkurencija? Tada su ljekarne bile privatno vlasništvo apotekara. Mnogi su ih kupili mirazom žene. Ljekarnici u mom djetinjstvu bijahu najbolji ženidbeni kandidati, čežnja bogatih djevojaka mirazuša. Da, ljekarna je bila u stvari privatno trgovačko poduzeće. Iz onih dana postoji rečenica za trgovačku robu: »Skupo kao u apoteci«. I danas vrijedi ta rečenica. Lijekovi preskupi i za džep privatnika i za kasu socijalnog osiguranja. Ukaže li se mogućnost u trgovačkom našem životu, bude li se radilo o radikalnom sniženju cijena, na udaru treba da su ljekarne. Jeftino liječenje narodu! Za bolest i glad posebne, iznimne mjere, obziri, odredbe i zakoni!

15 Tijekom Lovrakova školovanja u Bjelovaru su bile dvije ljekarne: »K anđelu« u vlasništvu Josipa Werkleina i »K crnom orlu« u vlasništvu Kolomona Germana. Napomena urednica.

...36

/// *Strossmayerova ulica s ljekarnom »K angjelu« na lijevom uglu 1913. godine.*
HR-DABJ Zbirka razglednica 540

Zanimljivo je da sam kao dječak baki po lijek išao radije u Verklajnovu apoteku. Privlačio me je nov, suvremeni uređaj. Ta apoteka imala je vrata i izloge, sve veliko i zračno, dok je druga apoteka još nosila obilježja starinskih ljekarni s crteža iz davnih knjiga. I same ljekarne razlikovahu se, da tako kažem, i po »temperamentu«. Ova prizemna, tiha, nepreuzetna, Verklajnova »bučnija«, trgovačka. Ona je svoje karakteristike pokazala čak i prigodom proslave pokladnog utorka. S balkona prvog kata bacala je obitelj ljekarnika naranče i vijence smokava djeci i priprostim ljudstvu na ulici. U tom dijelu Bjelovara bio je korzo za šetače svakog dana. Na pokladni utorak pločnik je zauzela džungla momaka i djevojaka, bacajući u šetnji korijandole i zasipavajući simpatija simpatiju ugodno i neugodno zrnjevljem prosa, pšenice, čak i kukuruza. Žito u kesama prodavali su na ulici posebni prodavači. Uveče je na pločniku ostalo žita za lopatom ga grabiti i u vreće trpati... Nabacivanje žitom bio je svakog pokladnog utorka običaj, tradicija. Za hladniji temperament panonskog malog grada nešto nesvakidašnje u vrijeme karnevala. Rasipanje žita po ulici ništa neobično tada u žitrodnom kraju. Magazini Bjelovara pred pedesetak godina mora da

su bili puni žita... Interesantna stvar, otac moj vozio je kolima pšenicu iz Velikog Grđevca u Bjelovar na prodaju i dovezio bi je natrag jer nije bilo na tržištu potražnje. Nevjerojatno danas za naše uho zvuči kad kažem da pšenicu nije mogao prodati ni »ispod cijene koštanja«...

Dalje na putu glavnom ulicom uzalud sam tražio kuću sa slastičarnicom Kinel. I sad je tu slastičarnica, i svaka joj čast, bogato je sortirana kolačima, dvostruko većim od zagrebačkih istih cijena, samo »dječje« moje oko i srce zaželjelo je ovdje susresti Kinelovu radnju, u kojoj su na »aufzacima« za tortu bili u mom djetinjstvu ponuđeni kolači. Radnja i dio ulice ispred nje mirisahu zamamno na maslac, vaniliju i čokoladu. Slastičar čist, rumena lica, plavih očiju, prosijed i u bijeloj odjeći bio je Nijemac, Austrijanac, što li. Opskrbljivao je Bjelovar kolačima bečke kuhinje. Bili su to prvi slastičari kod nas. Vlasnik slastičarnice vanredno se uljudno ophodio s mušterijama. S iznenađenjem sam promatrao tog čovjeka kao malen dječak sa sela kako nudi i dvori goste. Ostajao sam zapanjen gledajući ga uslužnog, klanjajućeg i rukoljubivog. Sa zanimanjem sam promatrao i mušterije, gospođe i gospodu koji su dapače stoječki jeli kolače i znali ih imenovati: lincer, pita, šaumrol, vanilikifl, štrudl od butertajga, indijaner, kremšnita, šaumpita, londoner, sahertorta i drugo. Mušterije su hvalile kvalitetu kolača. Razgovarale su sa slastičarom mnogo i rado. Znati imena kolača i o njim umjeti povesti razgovor, bio je tada znak emancipacije i pripadanja »boljem« soju društva. Međutim, teško sam slušao o tom kako se možeš u Kinela nagutati kolača kao žganaca, a da platiš samo jednog ili nijednog jer slastičar je imao u mušterije i previše povjerenja. Ostavljao bi radnju i odlazio u pokrajnju sobu mijesiti novo tijesto. Sjećam se dobro kao da je bilo jučer, željan osobito kolača, dao sam se od drugih dječaka nagovoriti i uđoh u slastičarnicu da kradem kolače. No nije išlo. Pobjegoh netragom. Za takve podvige potrebno je posebno »junaštvo«. Drskost i smionost, meni nesvojstvena. Nagovoren isto tako, jednom se navratih preko puta gimnazije u malu papirnicu Kolesar,¹⁶ gdje se moglo nakrasti obilje razglednica prebirući ih, a da kupiš samo jednu ili nijednu. Razglednice prikazivahu tadanji Bjelovar. Posebne pak prikazivahu glavnu ulicu tobožnjeg budućeg Bjelovara. Na njima je bila udešena

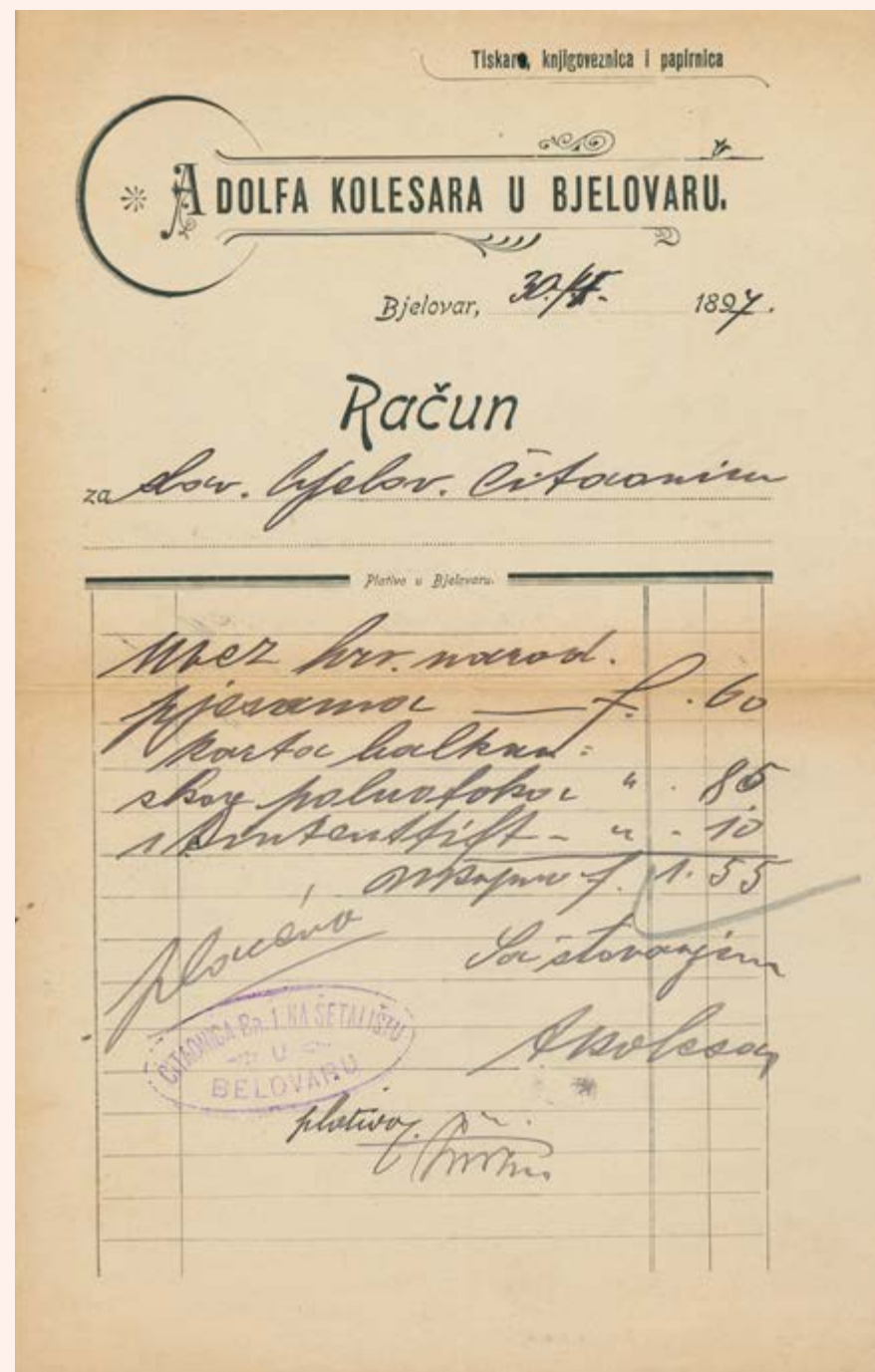
¹⁶ Adolf Kolesar, poznati bjelovarski tiskar i knjižar. Više u: Renić, Zorka; Gatalica, Tina. Pregled bjelovarskog tiskarstva do 1940: bibliografija. Zagreb; Bjelovar: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2016.

...37

montaža gustog automobilskog prometa, balona, aviona te cepelina iznad tadanjih krovova i iznad pokojeg utisnutog nebodera, sličnog kakvi bijahu u američkim gradovima. Postojahu i dopisnice s ljubavnim prizorima, s cvijećem, s dva nacrtana srca u dodiru, s muškom i ženskom rukom u čvrstom stisku te razglednice s parovima zaljubljenih golubova. Nabrojene slike ne bijahu tada za kriminalnog mog pokušaja u mojim rukama papir i boja, već žar, žeravice, koje su palile i tjerale me s mjesta krađe. Ni taj kriminalni pothvat nisam mogao izvesti.

Vrijedi zabilježiti i ovo. Kolesar je bio pojam za papirnicu i knjižaru, a Kinel za slastičarnicu. Prezime Kolesar u mom djetinjstvu značilo je: papir. Prezime Kinel: kolače... Pred pedeset godina bile su slabe, vrlo slabe prilike za obrazovanje djece jer ništa ne smjedoše starije pitati. Da su Kinel i Kolesar prezimena vlasnika onih radnji, to kao dijete nisam uopće znao. Pojmovi su se tada samo po imenu pamtili bez razjašnjenja i razumijevanja. Tako je bilo i u školi. Vladalo je isključivo memoriranje bez podloge shvaćanja i razumijevanja. Glavno je bilo zapamtiti, znati, a razumjeti nešto, nepotrebna, čak i opasna, stvar, ili u najboljem slučaju od male, ni od kakve važnosti... Sjećam se Kinelovih bijelih kolica, jedinih u gradu koje posebni prodavač guraše i zvoncem javljaše da prolazi ulicama. S tim u vezi poznati su mi bili izrazi vanilija i citriona, a da ni pojma nisam imao, odakle i zašto sladoledu takva imena. Nije mi bilo poznato od čega potječu osobite riječi: citron, vanilija. Za mene su značile: ledeno, slatko, ljetno jelo na ulici. Da su citron i vanilija plodovi drveta, tada meni i drugoj djeci nepoznati »iks«, koji riješismo u daljnjim godinama slučajno, stihijski. U našim danima nezamislive (ne)prilike! Kao pedagog i književnik danas u našem životu nalazim posve drukčije dječje sredine. Obrazovane i kulturne, s takvom sadržajnošću, dubinom i opsegom da se s jezom u duši sjećam dana svog djetinjstva kad nam je bez naše krivnje morao zahiriti interes, najvažnija poluga društvenog života...

Na uglu stoji ista zgrada, u mom djetinjstvu kavana, sada restoran. Unutarnje uređenje i pokušstvo isto je kao i nekad, jedino život je sada u njoj drukčiji. Lokal za svakog, a nekada stjecište civilne »priznate« gospode i austrijskih oficira. Ispred kavane bio je drveni zid po kojem se penjao cvijet puzavac. Zeleni kutak i u njemu dva do tri stola kao vanjski dio kavane. Pločnik je bio slobodan prolaz, ali svatko nije na tom mjestu prolazio njim. I ja sam zaobilazio te vanjske stolove od straha da ne udarim cipelom po kojoj od

/// Račun tiskare, knjigovežnice i papirnice Adolfa Kolesara iz 1897. godine. HR-DABJ 284 Narodna knjižnica Petar Preradović Bjelovar

oficirskih sablji koje su stršale naokolo i predaleko. U oficira tad stršahu i brkovi. Tijelo im bijaše stegnuto u pasu miderom. Uštogljeno, ukočeno držanje tih ljudi odbijalo je od njih »manje vrijedne« civiliste. Bit će, za tim se i išlo. »Draj šnit vom lajb!«, »Ferfluhter civilist!«, »Civilisten багаže!«... Lijepog li užitka nespretnom, bijednom gimnazijalčiču stati nehotice, slučajno na cesarsko-kraljevsku sablju! U bjelovarskoj kavani o kojoj je govor, nakon dovršenog oblaženja stazom djetinjstva, objedovao sam čvrst ručak. Hemendeks. Šunka s jajima dade mi snage da se uzmognem boriti s čudnim osjećajima, tremom, izvjesnim strahom, pečatom, neizbrisivim žigom iz djetinjstva... Bez ikakve treme sjedio sam u kavani Markovog trga u Veneciji te u kavani na Champs-Élyséesu u Parizu, ali u bjelovarsku kavanu uđoh s jezom u duši. Što znače utisci iz djetinjstva! O tom bi društvo, roditelji i pedagozi trebali voditi ozbiljnog računa u svom odgojnom nastojanju. Bio sam dijete seoskog krojača, ali slabo odjeven, naročito bijedno obuven. Model cipela za dječake bio je u ono vrijeme uvijek jednak. Visoke crne cipele od jednako debele kože i za zimu i za ljeto. Osim toga stalno prnjave ili nespretno zakrpane

...40

/// Pogled na staru kavanu i gimnaziju s kraja Preradovićeve ulice 1912. godine.
HR-DABJ 540 Zbirka razglednica

debelim kožnim krpama. Slabo odjevenog i ovako obuvenog dječaka sa sela tada u malom gradu nitko nije žalio ni simpatizirao. Malograđanština onda ne poznavala bilo kakvu pristojnu socijalnu brigu za dijete, bačeno u stihijski vihor ondašnjeg života. Jedino je postojalo milosrđe, u stvari opterećenje i sramota za dijete. Bilježim ovo zbog zelenog kutka za oficire. Zbog mojih cipela i oficirske sablje. Duel? Uvreda sa strane »ksindla«? Detaljnije o tom spada u roman.

Glavna ulica bijaše u mom djetinjstvu »križni put« s postajama. Odmah nakon kavane bila je zgrada uvijek žuto obojadicana, u kojoj je sjedio veliki župan. Na državnim svetkovinama neobično bi se odjenuo. U frak i cilindar. Najveći gospodin u gradu! Zanimljivo i vrijedno je zabilježiti da je po cijeni, časti i uvažavanju odmah drugi po redu bio tada direktor gimnazije. U blizini županijske zgrade na drugoj strani parka stajala je kuća na kat s nekim ukrasima poput tornjića. U njoj je sjedio najviši oficir. Za vrijeme državnih svečanosti, kad se, recimo, »na sreću naroda« opet rodila uzvišena princeza na »prejasnom« carsko-kraljevskom habzburškom dvoru u

...41

/// Zgrada oficira 1919. godine, danas zgrada knjižnice. HR-DABJ 540 Zbirka razglednica

Beču, gradom bi prolazile povorke s glazbom, bakljama i lampionima. Prolazile bi pokraj spomenute kuće, uvijek sivo obojadisane. Na balkonu kata stajao bi najveći oficir Bjelovara u stavu »habaht«, održao vatreni govor pun ljubavi za bečki carski dvor i za ne znam koju po redu netom rođenu vojvotkinju. Iza govora s tog balkona pucao, praskao i osvjetljavao bi nebo iznad malog grada vatromet...

S novinarom SFER-om ušao sam kroz hodnik župnog dvora u katoličku crkvu. Slike po zidovima i vonj hodnika isti kao i pred pedeset godina. A crkva? Ista kao u mom djetinjstvu, samo sada mi je mala, tijesna, tamna. Možda takav dojam radi toga što su u njoj radnici uzidavali debeli električni vod. Rušila se žbuka. Okolo naokolo prašina, hrpe otpadaka, sve ono što prati zidarski posao. Čudno oku koje se nadalo utiscima iz djetinjstva. Oltarima, okićenima cvijećem, a u rasvjeti svijeća. I oltar Bogorodice sada malen, nizak, posve drukčiji nego u djetinjstvu za svibanjskih pobožnosti, kad je bio cvijećem okićen do prenatrpanosti, svijećama bajno osvijetljen i prekriven ručnim radovima, upravo skupocjenim, raskošnim. U takvoj opremi za dječaka pred pola stoljeća oltar Bogorodice bio je od naročitog dojma. No, onih dana proširio se gradom među dječacima, još više među momcima, tako reći »bogohulan« glas, da kraj oltara za vrijeme večernjice stoji netko, ljepši od kipa! Išli se momci uvjeriti i nagledati ljepote. I male gimnazijalčice, dječake, privukla je ta »pogana« vijest. Pa i mene. Sjećam se, zaista, glasovi se temeljiše na istini. Na svibanjske pobožnosti dolazila bi i stala među djevojčice kraj oltara, mlada, vrlo mlada gospođica, frajlica od osobite dražesti. Nije bila leđima okrenuta u crkvi svijetu. Nije upirala lice u oltar već je stajala licem okrenutim crkvenoj lađi. Sve je tada u tu djevojku zurilo. Sve muško i žensko... Poznam danas osobno tu drugaricu kao simpatičnog radnika naše društvene sredine. Sad je to žena u dobi i to smeta. Smiješno, ali istinito! Ja, na primjer, dopuštam svoje starenje kao i starenje svoje najbliže okoline: braće, rodbine, supruge pa i rođenog djeteta. I dalje, premda s tugom u srcu, no prihvaćam i starenje kazališnih te filmskih glumica. Starenje svega i svih, jedino su žene Bjelovara, djevojčice i gospođice iz mog djetinjstva izuzetak. Mnoge od njih susrećem sada u Zagrebu na ulici, u kinu, u društvu. Susrećem ih često, znam tko su, ali ne samo da mi smeta već me upravo boli što više nisu onako male i mlade kao u mojoj dječjačkoj dobi na viđenju i susretima u parku i na pločniku Bjelovara. Dabome, tako je bilo negda, naročito za dječake sa sela. Sve bjelovarske djevojčice bile su nama,

...42

/// Zgrada velikog župana i crkva u pozadini, nepoznata godina. HR-DABJ 540
Zbirka razglednica

bile su, naravno, i meni lično, predaleke, nedostižne. U njih se samo izdaleka gledalo, o njima se smjelo jedino sanjati. I sanjariti...

...43

U lađi bjelovarske crkve stadoh na jednom mjestu s posebnom zebnjom u duši. Na prvoj misi, na »Sazivu Duha Svetog«, na prvoj mojoj misi pod latinskim nazivom »Veni Sancte«,¹⁷ kao đaćić od deset godina za vrijeme klečanja pod podizanjem na cementni pod me srušili neki veći dječaci iz dječjeg nestašluka u igri, u arca-nju. Dežurni profesor prozva, ne njih već mene poslije mise u zbornicu i nekrivog me ispljuska tako jako i grozno da sam mislio, umrijet ću od bola u tijelu i žalosti u duši... Strašna i nezaslužena kazna, prva takva u mom životu, izvršena je u prvom katu gimnazije. U zbornici. »Justifidiran« sam a da još nisam dospio ni dana provesti u »tamnici«, u klupi gimnazije!...

Drug SFER... i ja izađosmo iz crkve na sunce. Na pločniku se susretosmo s novinarom M-ci-jem. On je stigao s nekog sastanka i s nama u društvu će također »trčkarati« dalje mojim stazama djetinjstva. Sad ćemo na pravu stazu. Na onu kojom sam tabanjao nekoliko godina, pokatkad i više puta dnevno. Na križanju smo ulica u blizini gimnazije. Ovdje se nije mnogo ni na bolje ni na gore izmijenilo. Duga »staza« do mog nekadašnjeg stana i sada nosi obilježja

17 Sveta misa zaziva Duha Svetoga »Veni Sancte Spiritus« uz početak nove školske i akademske godine. Napomena urednica.

scene sa starinskim rekvizitima. Radikalna izmjena jedino je u pločniku i imenu ulice. Nekadnji pločnik od grbavih, istrošenih opeka, blata, odnosno prašine, zamijenio je asfalt. Nekadašnje ime ulice »Velike Sredice« izmijenjeno je u Lenjinovu. Iznenaden sam da je baš ta ulica dobila Lenjinovo ime. Koji je razlog tomu? Da li je u bilo kojem pogledu zaslužila to u Drugom svjetskom ratu ili joj se predskazuje osobita budućnost?

Treba zabilježiti da sam svoje staze djetinjstva planirao tako da najvažnijom ulicom svog gimnazijskog života ne prođem uzbrdo već nizbrdo, tj. u pravcu od gimnazije kući, u stan, a ne obratno. Ovom ulicom ugodan put bio mi je iz gimnazije kući, a ne iz stana u školu, gdje su malog dječaka čekale svakog dana i sata »justifikacije« u bilo kom obliku. »Smaknuća« svakog dana, svakog sata, a da dače siročće ipak i nakon njih ostane živo.

I nakon vremena od pedeset godina, kao starom znancu, osmjehnu se fronta velike, lijepe žute kuće nekadašnje Šumarije. S njom mi u djetinjstvu bijahu povezana jedino ugodna sjećanja. Nakon bijega od gramatike i profesorskih strašnih notesa, prvi susret lijepa kuća Šumarije s činovnicima koji se bave – šumom koja je bila park, izletišta meni kao djetetu... Na uglu dolje niže u toj ulici i sada je trgovina kao i u mom djetinjstvu, samo s tom razlikom što je negda često na vratima stajao trgovac, omalen debeo Židov. Klanjao se on i pozdravljao mušterije koje bi prolazile pokraj dućana. Privatni trgovac učtivošću i prijaznošću privlačio je kupce u svoj dućan. Da zadrži mušterije iz svoje najbliže okoline, davao je robu jeftinije. Služio se darivanjem, osobito djece koja dolazahu kupovati umjesto starijih. Tadanji poklon bio je škarničić najobičnijih bombona od krumpirova sladora, inače u prodaji stajao je bakreni krajcar. Tada još postojahu jedini bolji, skuplji, svileni bomboni, djeci i sirotinji čežnja!... Pred oči mi dolaze jedini seljački svatovi iz onih dana. Mladenac seljak dade čitavu karavanu kola sa svatovima zaustaviti pred dućanom, iskoči iz kola, uđe u trgovinu i donese mladenki škarničić od šest bombona. Ne svilenih već jeftinih. Onih za krajcar! Volio sam kao dječak otrčati u taj dućan. Trgovac Židov dvorio je mene uslužno i učtivo kao odraslu mušteriju. Sjećam se, kupovao sam kod njega brašno, rižu, sol, šećer, ocat, ulje, cilindar za petrolejku, stijenj, šibice, petrolej i svijeće. Dobro sam zapamtio Kunerol¹⁸, ime neke masti za sitni »suhi« kolač...

18 Kunerol – biljna mast od kokosova oraha. Napomena urednica.

/// Raskršće s ulicom koja vodi prema Velikim Sredicama na razglednici iz 1920. godine. HR-DABJ 540 Zbirka razglednica

U Velikim Sredicama nekad, danas Lenjinovoj ulici, našao sam malo promjena. Stare kuće stoje gotovo sve i danas. Ugruvane, ruševne, neke s prignječenom fasadom kao navorano lice stogodišnjaka. Nego, nema više starinske kuće u kojoj je glavni dio bio golemi visoki krov. Sjećam se topline u stanu pod tim krovom. I u njemu druga, dobrog dječaka koji me iz ljubavi instruirao iz matematike. Starinska gradnja u kojoj je stanovao dječak matematičar, možda je trebala ostati kao objekt pod paskom restauratora.

Nisam stručnjak za to pitanje, ali oko djetinjstva i sadanje od izvjesnog ukusa brižno traži, gdje su neke krupnije i sitnije vrijedne, a osobite slike starog Bjelovara, koje su se trebale odrvati novom, modernom i ostati, ako ni za što drugo, a ono za nauk školskoj djeci kad im pedagog u školi kao uvod u povijest dade zadatak da obiđu i opišu starine svog mjesta. Priznat ću iskreno, lako je moguće da se neopravdano petljam u stvari restauriranja što mi nije struka i u što se pravo ne razumijem. Moje primjedbe nisu na stručnim temeljima, već ih diktira osjećajnost, osjetljivost. Neće mi zato čitalac zamjeriti kad zna što je dijete, osobito nekada, pa u tuđini.

...46

/// Ulica koja vodi prema Velikim Sredicama nakon 1970. godine. HR-DABJ 293
Zbirka fotografija

Prihvatio sam pred pedeset godina tetku svog druga kao svoju. Tako i toplinu njezinog stana. I bijele žgance koje mi je znala ponuditi. U ono vrijeme smatralo se velikom grehotom, u svojoj kući ne ponuditi jelom tuđe dijete!... Prihvaćam primjedbu da iz sentimentalnih razloga žalim što te starinske kuće više nema u bjelovarskoj ulici, najvažnijoj u mom djetinjstvu, ali pokušat ću se obraniti pa ću navesti drugi slučaj. Nestalo je starinske gradnje arteškog bunara usred glavnog bjelovarskog parka.

Kao dječak dolazio bih s vrčem po vodu na taj duboki javni bunar jer je bilo proglašeno da je u njemu najbolja voda, čak u čitavom gradu i jedino dobra. Znam da su me djed i baka, stric i strina u Bjelovaru kao dječaka rado slali po vodu na taj arteški zdenac kao što se ide po osvježanje, lijek u lječilištima s mineralnom vodom. Bunar je taj bio prekriven drvenim paviljonom impozantne veličine da bude istaknut usred šetališta kao nešto osobito. Kao srce čitavog grada...¹⁹ Sjećam se vrlo dobro i stila tog paviljona. Gotovo bih se

¹⁹ Nekadašnji Paradeplatz, odnosno Trg Marije Terezije u vrijeme Lovrakova školovanja, danas je Trg Eugena Kvaternika. Usred trga nalazio se bunar oko kojega bi se nedjeljom okupljale žene iz obližnjih sela i prodavale živežne namirnice.

/// Paviljon u parku na razglednici iz 1915. godine. HR-DABJ 540
Zbirka razglednica

usudio nacrtati ga po sjećanju. Ako se ne varam, paviljon se doimao kao nešto iz rokoko doba. Imao je kupolu, šare, ukrase i ornamente u dvije, tri boje. Možda je drvena konstrukcija starog paviljona bila trula i za odbaciti. Vjerujem, ali ako se nije mogla restaurirati, trebalo ju je zamijeniti novom, na vlas istom onakvom, kakva je bila prva. Bila bi osobita stvar oko starinskog paviljona izgraditi uzak bazen u koji bi slikovito curila voda. Graditelj od ukusa načinio bi upravo sa starinskim paviljonom česmu, »fontanu« Bjelovara.

Dolazeći bliže kući svog stanovanja u djetinjstvu, sve mi se više stezalo srce. Teško djetinjstvo proveo sam ovdje. Stanovao sam kod bake, teškog srčanog bolesnika i kod njezinog muža, meni djeđuha, koji pomaže da mi djetinjstvo ispade tužno i crno... U starom stanu nađoh iste prostorije, samo sada mi se činjahu manje, uže dok

Bunar je kasnije ograđen s četiri kamena stupa koji su bili spojeni debelim lancima. Na bunar je 1900. postavljena ručna pumpa. Prema: Rauš, Đuro. Zelenilo bjelovarskoga kraja. Bjelovar: Bjelovarski vrt, 1980.

Bunar je srušen 1941, a na njegovu je mjestu sagrađen glazbeni paviljon koji je otvoren 8. rujna 1943. Glazbeni paviljon čest je motiv na razglednicama Bjelovara. Napomena urednica.

...47

su u stvari šire jer u tom je stanu sada mnogo sunca, uzduha, svježine i mladosti. Ne znam, mogu li moji pratioci i domaćica razumjeti s kakvim osjećanjima sam sjedio za stolom gostoljubive kućanice upravo na mjestu mog dječaćkog kreveta, kojem sam noću u suzama otkrivao djetinjte svoje muke i nevolje. Na tom mjestu popio sam čašicu likera i upoznao djevojčicu, kćerku domaćice, učenicu koja, čak u školi, moja dijela čita. Samo radi posjeta ovom stanu bilo je vrijedno otputovati u Bjelovar na staze djetinjstva... Pred izlazom iz stana stadoh i dulje promatrah dvorište. Isto je kao i pred pedeset godina. Zahvaljujem slučaju što mi je sačuvao ovu staru kuću i dvorište. U ključnom dijelu zgrade i sada je stan u kojem je živio postolar koji je cipele samo krpao, volio alkohol i mene. Bio mi je prijatelj. Davao mi je prvi novine u ruke, za što se danas škola brine.

Doduše, čitao sam iz njih samo Zagorkin roman u nastavcima, ali ipak i pred pedeset godina šuštale su novine u rukama dječaka koji je još k tome čitao roman. Danas na ulici vidi se mnogo djece, malih čitača, s novinama u ruci, samo s tom razlikom što gotovo svi prate u njima ono najsenzacionalnije u riječi i slici stripu; odnosno, koji prate jedino sportsku stranu novina... U dvorištu djetinjstva stajao sam, tako reći, u »minuti šutnje«, sjećajući se postolara, šustera, prijatelja od kojeg mi onda jedino dobro i zanimljivo. Osim novina naučio sam od njega i to da se u kući pri poslu može i pjevati, a ne samo kukati i jadikovati. Na smetlištu iza kuće nađoh u ono doba i otpatke starih guma za pete od cipela. Tada modna novost, elastičan i bešuman hod. Tajno u drvarnici, teškom mukom, nestručno, pribio sam sebi na pete odbačene komade gume i umjesto elastičnosti i bešumnosti doživjeh iskrivljen hod i izvrgoh se u hodniku gimnazije ruglu i smijehu. Smijao mi se nije jedino moj prijatelj, postolar. On mi je kao siromah čovjek s premalo novca u džepu kupio na poklon prave nove gume i pribio mi ih na pete cipela. Kako su ove bile poderane, zakrpao mi ih je i uredio za novu modu, za gumene pete. Čak mi ih je namazao i osvjetljao da su se sjale i bliještale kao nikad prije, jer on je cipele mazao kremom, crnom mašću, a ja prostim biksom u koji je trebalo najprije pljunuti pa onda razmazati. U takvim cipelama dođoh narednog jutra u hodnike gimnazije i u svoj razred, elastičan, bešuman zaista. Gumene pete na svojim cipelama mogao bih nazvati prvim komforom u svom životu. Za rehabilitaciju i za užitak u slabom gradskom svom djetinjstvu velika hvala prijatelju postolaru... Danas naše društvo vrvi prijateljima djece. Nalaze se oni u raznim ulogama kao što

...48

su: članovi društva »Naša djeca«, drugovi u socijalnoj brizi, skrbi općenito, posebni psiholozi i pedagozi po školama, i tko da ih sve nabroji! Postoje danas u svijetu »prijatelji djece« s takvim službenim nazivom. U Americi živi sjajan filmski komičar Danny Kaye, s jednom osobitom dobrovoljnom obavezom. Predsjednik je svih društava za zaštitu djece na čitavoj zemaljskoj kugli. Kad jako ostari i umre, odat će mu sva djeca Zemlje počast i iskazati hvalu. Svaki naš grad učinit će tako i onom građaninu njihovog mjesta koji je volio i nesebično pomagao djeci. A tko će zahvaliti tisućama odraslih prijatelja djece, neznanih junaka srca i duše, kakav je bio postolar?! Dok je svijeta i vijeka nikad neće biti priznate neslužbene, sitne, srdačne pa divne male ljubavi koje stran čovjek učini tuđem djetetu u nevolji, žalosti, razumijevajući ga i ne ismijavajući dječje slabosti i pogreške. Pred pola stoljeća zabijao je moj prijatelj klince i govorio mi o novinama i o romanu u nastavcima. Krpao je cipelu siromahu i pjevao. Učio je i mene pjevati. Na stolu je imao bocu s vinom. Popio bi često punu čašu, ali nikad me nije nudio. Naprotiv, savjetovao me da se u životu ne odajem piću.

Nešto milo ne nađoh preko puta kuće mog stanovanja. Gradsku uličnu svjetiljku petrolejku na drvenom stupu. Čistiocu, koji je u mom djetinjstvu obilazio gradskim ulicama čisteći cindre, ulijevajući petrolej i paleći svjetiljke, znao sam predveče pomagati. Ta ulična svjetiljka, živa noću, tješila bi me svojom budnošću i otporom protiv pljuska i vjetra, kada sam noću u krevetu plakao zbog nevolja u gimnaziji. Na drugoj strani ulice bilo je u mom djetinjstvu i mnogo praznog, neizgrađenog prostora. I te praznine bile su mi kao djetetu utjeha. U kritičnim, najcrnijim časovima kao da mi govorahu: Otrči, preko nas u skitnju! Umirit ćeš ojađeno srce. Osušit ćeš suze... Ako sam se odazvao skitnji, nisam izabrao gradske ulice već njive, livade, vrbe s kukcem strizibubom, potok i preko njega željezničku prugu kojom je rijetko išao vlak, ali je ipak išao. Odlazio bi u Križevce, u drugi važan grad Bjelovarsko-križevačke županije redovno točno.²⁰ Vraćao bi se odanle isto tako. Vlak taj kretao se uz buku točkova, škripanje i cvilenje metala na zavojima.

...49

²⁰ Malo je poznato da su prugama željeznice Križevci – Bjelovar – Virovitica prevožene velike količine drvnog materijala, ugljena, kamena, pijeska, cigle i crijepa, rogatke stoke, poljskih proizvoda i sl. Tako je godine 1901. prevezeno preko 1.000 vagona drvene robe i oko 1.200 vagona mrkog ugljena, tj. lignita. Prema: Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918. godine; Zagreb: JAZU, 1952. str. 193, prilog 4

Vagoni bijahu starinskog tipa. Ne znam čuva li se koji u kakvom muzeju? Trebalo bi takav vagon pokazivati novim generacijama kao i prastare kočije. Gdje koji noviji vagon s ugrađenim zahodom bio je posljednja tehnička novost, komfor nad komforom! Ako je vlak u Križevce morao i noću voziti, bili su osobni vagoni osvijetljeni nekim staklenkama s uljem i fitiljem, slično »dušici« u čaši kod bolesnika. Lokomotiva za Križevce, mala, niska, sploštena, neugledna, bila je puna pare, šištava, pištava, fućkaljiva. Lokomotiva, onako niska i neugledna, odlazila bi svaki put nevidljivo, sva zavijena u paru. Pretovarena teretom vukla je s naporom dahćući bučno. Brže je vozila jedino nizbrdice. I takva mašina i s takvim vagonima imponirala je tada svijetu, naročito seoskom. Fićuk, dahtanje, šištanje pare, buka točkova, a naročito u mraku jaka svjetla na lokomotivi sprijeda, imponirahu selima kraj kojih vlak prolazilaše. Ulijevaše im u dušu jezu, strah, jer vlakovima se događaju nesreće. Iskaču iz pruge. Sudaraju se s drugima. Stari ljudi odlučiše umrijeti, a vlakom se ne voziti!... Vlakovi bijahu uglavnom poluprazni. Znalo je u njima biti svega nekoliko putnika. Kondukteri u vagonima, još uniformirani, doimahu se putnika kao posebni ljudi. U sporom tran tan tan, tran tan tan vlaku preko livade između Cirkvene i Žabna slično današnjim stjuardesama u mlažnjaku preko oceana. Običaj, upravo kao neki bonton bio je da putnik u vagonu ponudi konduktera jelom. I cigaretom. On bi prihvatio zalogaj, osobito cigaretu. Sa zahvalom. Salutirajući. Kondukteri bijahu učtivi. I suvereni gospodari kompozicije osobnih vagona i situacije u njima. Raspolagali su slobodno kupeima. Na bolja mjesta preseljavali bi putnike za vrijeme vožnje. Kako su tada naše željeznice u Hrvatskoj za vrijeme Austrougarske bile pod mađarskom upravom, naslovi na stanicama i tekstovi u vagonima bili su u dva jezika (Na prozoru: »Kihajolni vezeliješ«, u »slobodnom« našem prijevodu: »Pruži glavu, ako smiješ!«), mađarskom i hrvatskom. Kondukteri bijahu ili Mađari ili naši ljudi, samo sa sugestijom da s putnicima saobraćaju mađarskim jezikom. Popularne tada bijahu riječi: tudom i nemtudom. Udoše one u naš narod. Rabile su se u šali u domu i u školi. Recimo, kvrc dijete ili đaka po glavi upitom: »Tudom? Nemtudom?« (Razumiješ? Ne razumiješ?). Pod takvim okolnostima kondukteri su bili putnicima strani ljudi, tuđinci. Vlak za Križevce u ono je vrijeme imao neke osobitosti: damenkupe i kupe za nepušače. Danas znamo naći na važnijim našim prugama neugodnu stvar, gotovo sve vagone osobnog vlaka rezervirane. U ono vrijeme

...50

/// Željeznički kolodvor na razglednici nepoznate godine. HR-DABJ 540 Zbirka razglednica

vlak za Križevce imao je rezerviran samo jedan kupe. Onaj za konduktera. U njemu je on mogao pružiti noge radi odmora, ali u tom kupeu za konduktera mogli su se održavati i rendesi...

Na vlaku za Križevce zadržao sam se dulje i radi toga što sam ga promatrao kao čežnju djetinje duše. U njemu se još nisam vozio. Željeznička pruga Bjelovar – Garešnica pokraj mog rodnog sela Velikog Grđevca onda još nije bila sagrađena. Čežnji sam ipak udovoljio. Otkrio sam izvanrednu mogućnost. Za lijepog dana otpješačio bih prugom do Klokočevca, tu bih uzeo kartu za Bjelovar u cijeni od par krajcara, dočekao vlak iz Križevaca i u nepojmljivom uzbuđenju popeo bih se u vagon, gdje mi je kondukter probušio kartu i lijepo me dočekao. U posebnoj vrućici vozio bih se nekoliko minuta do Bjelovara.

Ulicom stanovanja dalje i sada je tvornica opeke, ciglana. Pokraj nje kao i nekad poseban je put, sjenovit, vlažan ispod vrba, nasipan komadićima opeke, crijepa i staklovlja, neugodan u mom djetinjstvu za bose dječje noge i šuplje potplate na cipelama. Naprijed u ulici i sada je vila negdašnjeg vlasnika ciglane. U mom djetinjstvu čarobna građevina s još čarobnijim životom u njoj. Kao dječak znao sam preko puta od nje, tada u grmu sakriven, kasno uveče promatrati život u vili koji se odvijao u gostinjskoj sobi i na verandi uz posebnu rasvjetu, buku, svirku, pjesmu i smijeh ukućana

...51

i njihovih gostiju... Posljednji i najprivlačniji objekt u ulici mog stanovanja bio mi je u djetinjstvu željeznički most, ispod koga je prolazio vlak za Križevce. Koliko i koliko puta sam znao prostajati na njemu očekujući vlak koji sam vidio iz daljine i koji se sve većim štopotom približavao mostu te ispod mene prolazio i gore me svega ovio u dim i paru. I bez vlaka s mosta tog bio je pogled neobično uzbudljiv, osobito u smjeru Plavnica... Neka mi se dopusti mala ova šala! Ako se kada građanima Bjelovara stavi primjedba zbog »neperspektivnosti«, onda je to nepravedno. Treba samo prošetati do željezničkog mosta, o kojem je riječ, i o tom se uvjeriti. Ne znam, postoji li igdje toliko velika i toliko daleka slika perspektive kao na ovom mjestu. Željeznica ne zavija. Ona možda dva do tri kilometra savršeno vozi do sela Plavnica na brežuljku. U daljini se, naravno samo naoko, pruga sve više i više suzuje i konačno sastaje u jedinoj točki... Kao dječaka uzbudivao me, sjećam se, i ovaj idealan uzorak perspektivnosti. Čudio sam se prizoru da se u daljini spajaju pruge. Bojim se, svršio sam u bjelovarskoj gimnaziji četiri razreda, a da nam nitko ne održi riječ o tom kako se perspektiva spominje i u radu, u životu čovjeka u prenesenom smislu. Perspektivnost je pozitivna stvar u radu. Poslije kao veći, stariji i kao svoj čovjek, saznao sam za perspektivu i u umjetnosti, u književnom djelu. Uglavnom kasno, što osjećam i danas kao manjak. Zato bilježim ovdje više o tom. Uvjeran sam da već đaci osmogodišnjih škola u Bjelovaru izlaze iz njih sa sigurnim pojmom perspektivnosti u prirodi, u nauci, ali i u životu i radu. Kao pedagog želim podsjetiti nastavnike da odvedu razrede na šetnju do željezničkog mosta o kojem pišem. Koji đak prvi put dođe onamo, ostat će zadivljen nad prirodnim uzorkom perspektive koju čini željeznička pruga. Šetnja ova dobar je povod za posebni društveni i moralni sat da se učenike upozna i s perspektivom rada, života...

Zanimljivo je i to da se u blizini mosta, kraj uzora perspektive u prirodi, podižu tvornice i druge reprezentativne zgrade. Slično kao Zagreb preko Save. Novi Bjelovar!... Usječeni nasipi uz željezničku prugu obrasli su gustim i visokim grmljem. S jedne strane uz njih vodi poljski putić. On se spušta blago i vrlo kratko do livada. U zimi, za suhog snijega, ovim poljskim putem sanjkalo se niz brdo u mom djetinjstvu na malim saonicama. Ja sam kao malen gimnazijalčić stajao i zebao kao gledalac među publikom. Divio sam se lijepim malim saonicama, rodlima, i čudio se sanjkačima jer među njima bilo je i odraslih građana, muškaraca i žena. Neki od njih

bili su posebno toplo i lijepo odjeveni baš za sanjkanje. Moda za tu svrhu! Tom prilikom susreo sam prvi put u odjeći vunu. Visoke čarape, pulover, vestu i slično.

Odmah na početku livade i sada sam ugledao lijep pejzaž, tipičan u plodnom bjelovarskom kraju. Livade i oranice u mjesecu lipnju. U blizini na potočiću ista vodenica kao i u mom djetinjstvu. Do nje nas je slao dragi profesor iz crtanja, Hohnjec, na skiciranje. Na žalost, rijetko kada bismo skicu dovršili. Seoski dječaci iz Plavnica napadali su nas batinama i tjerali sa svojih livada... I sada nađoh stazicu kroz livade, istu kao i pred pedeset godina. Ostala mi je u snažnom sjećanju, ne radi šetnji, nego zato što me njom vodio posao, briga, slična strasti u lovca. Stazicom tom trčkao je sitan kukac kornjaš, u prirodopisu i u školi poznat, cijenjen i popularan, no ja ga nikako ne mogoh uloviti za svoju zbirku kukaca koju moradoh imati i u školu donijeti profesoru na uvid. Stazica, livade i velika, mutna, žuta voda ispod ciglane bio je prirodni moj insektarij u kojem sam provodio čitavo proljeće iz zasjede kao lovac, čekajući rijetke kukce za svoju zbirku. U »bajeru« ispod ciglane sjedio sam dane i dane loveći crnog, širokog vodenog kukca vodomara koji bi se počeo pokazivao na površini vode da udahne uzduha i odmah se spustio natrag u dubinu. Vodomara živog nisam ulovio, ali jednog dana nađoh uginulog tog kukca na površini vode. Sretan, odnesoh ga kući. Pokušao sam ga na sve načine karbonizirati da ne zaudara. Stavljao sam ga u plin cilindra petrolejke, gdje sam za zbirku davio druge žive kukce. Umakao sam vodomarovu lješinu u špirit. Ništa nije koristilo. Ona se raspadala i zaudarala strašno u kutiji i u stanu. I tako je moja zbirka kukaca ostala bez osobitog, vodenog kukca... Ispod ciglane nalazi se i sada spomenuta voda. Veća i s više šaša i drugog močvarnog bilja. Ne susretoh na vodi đake u lovu na kukce nego bijaše mnogo golih dječaka kupača. Možda će biti zanimljivo zabilježim li da se oni pred nama trojicom odraslih i starijih ljudi nisu stidjeli ostati i približiti nam se bez kupaćih gaćica na sebi, dakle posve goli kao od majke rođeni. Možda im je pažnju privukao golem fotoaparat na ramenu novinara pa su zaboravili ruku staviti na stanovito mjesto kako goli dječaci obično rade, otkako ih pamtim. Možda su to bili na kupanju dječaci s posebnom otvorenosću i prirodnošću. Ako je ovako, momenat taj iz života našeg dječaka odaje nešto novo i značajno. Predmet za savjetovanje. I diskusiju. I te kakvu!... Kao starac, pedagog, otac i djed zabilježim ću ovo: Radije bih susreo dječake Bjelovara na kupanju u gaćicama ili

s rukom koja prekriva, kako su djeca bez kupaćih gaćica činila pred pola stoljeća, kad na selu te gaćice nisu bile poznate. Sada »bajer« pod ciglanom nije vodeni insektarij. Sve živo u njemu mora izgnuti i pobjeći ispred bučnih dječaka kupača. Bayer je sada kupalište. Nezgodno, blatno, vjerojatno i nezdravo. Dječaci, učenici, osnovnih škola trebali bi se kupati u otvorenom bazenu gradskog kupališta. Zar su problem gaćice? Ili možda ulaznina?...

S livada vratismo se u grad na staro sajmište. U mom djetinjstvu bilo je ono zaista sajmeni, trgovački prostor, a sada je djelomično pretvoren u šetalište, djelomično izgrađen u četvrt vila. Neobično me se dojmile vile jer sam se u djetinjstvu na njihovom mjestu umiješao među konje i goveda, dotjerana na sajam radi prodaje. U onom dijelu bivšeg sajmišta gdje sam kao dječak gimnazijalac nekada znao obilaziti sajamske šatore s tekstilnom (»sve po sedam« krajcara metar), krojačkom, opančarskom, lončarskom robom (»kola lonca forint novca«) te šatore s igračkama i licitarskim medenjacija, sad je novi park s kipom Bjelovarca, umjetnika kipara Vojina Bakića.²¹ Impresivna, dobro poznata i cijenjena skulptura djeluje vrlo dobro i u ovom miljeu. Mislim, bolje bi se ipak isticala na drugom kojem mjestu grada, sretnije izabranom. Izvanredan ovaj Bakićev kip izgubljen je ovdje u ovom prostoru grada, ljudima izvan ruke. Ovaj park je drugorazredan, osamljen predjel grada. Pokraj spomenika prolazi malo ljudi. Dnevno rijetko tko. Za osobito uspjeti kip, za ideju njegovu trebalo je naći makar malen, uzak prostor u središtu grada, gdje bi pokraj njega prolazilo na stotine svijeta dnevno... Kome Bakićev momak diže ruke? Koga zove na ustanak? Onom paru starijih ljudi koji dremuckaju na klupama parka? Kip Bakićev vatrenog mladića rodoljuba i kip temeljnog, gromadnog momka iz Drežnice, dvije su rijetke vrijednosti u našem poslijeratnom kiparstvu. Naročito nama, ljudima koji smo živjeli i radili dugi niz godina u selu. Građani Bjelovara mogu biti ponosni kipom o kojem govorimo. Skulptura spada među umjetnička djela izrađena taman ispred ere modernizma. Ispred najnovijih radova u obliku metalnih ploča, sastavljenih i svinutih u šiljke koji strše na sve strane. Nešto ovako najmodernije bilo bi u Bjelovaru, barem zasad, neodrživo.

²¹ Spomen-park Borik uređen je 1946. godine, a iduće godine postavljen je Bakićev spomenik »Poziv na ustanak« (poznat i pod nazivom »Bjelovarac«) koji sugestivnom jednostavnošću otvara put novim shvaćanjima spomenika-znaka. Vojin Bakić jedan je od najznačajnijih međunarodno priznatih hrvatskih umjetnika, pionira modernosti i apstraktnog izraza u skulpturi. Napomena urednica.

/// Dio starog sajmišta na razglednici iz 1913. godine, danas Trg Stjepana Radića. HR-DABJ 540 Zbirka razglednica

Drugovi novinari »Bjelovarskog« iznenadiše se kad sam ih zaustavio na pločniku koji prelazi preko starog sajmišta u Zagrebačku ulicu. Razumjeli su moje zaustavljanje kad im rekoh da odmah tu, na drugoj strani sajmišta, pred pedeset godina osvanu jednog dana dug šator s prvim kinom u gradu Bjelovaru. Tada to bijaše putujući kino, u koji su ulazili jedino vojnici, služavke i djeca. Nazivahu ga bioskop ili žive slike. Ja sam bio strastven gledalac. Kao desetgodišnji dječak zurio sam u nijemi, najprimitivniji film, u to čudo neviđeno, trinaest puta zaredom za krajcar ulazninu, odnosno besplatno radi reklame. Treba reći da su se tada u šatoru djeca gledaoci otimala i borila za prvu klupu, onu odmah ispred platna. Sav trud vlasnika putujućeg kina da nešto zaradi, bio je uzaludan. Ispred ulaza dozi-vao bi on publiku riječima kakve su upotrebljavali vlasnici malih sajamskih cirkusa. Nije koristilo. Građani se ne odazivahu. Sve novo primali su sporo, oprezno, razumno i bez strasti. Vlasnik putujućeg kina, prijatelj moj, kojem sam djelom i riječju pomagao i za kojim sam upravo rodbinske suze lio, morade za par dana aparaturu, klupe i šator u kola smjestiti i odvesti se dalje u nadi da će ga možda u drugom gradu s više razumijevanja dočekati.

Staza mog djetinjstva vodi me sada u društvu dvojice novinara Zagrebačkom ulicom, u pedeset godina gotovo nepromijenjenom. Jedino na uglu te ulice pokraj parka starinsku kuću zamijenila

...56

/// *Levelezo-lap*²², natpis na razglednici koja je putovala 1901. godine iz Bjelovara.
HR-DABJ 540 Zbirka razglednica

je posve nova, moderna zgrada, u kojoj je smještena bjelovarska pošta. Razgledao sam je čitavu u društvu novinara i direktora pošte i, treba reći, zadivio sam se glavnoj dvorani.

Rekao bih, ne zaostaje za uređenjem zagrebačkih reprezentativnih pošta pa ipak, staza djetinjstva prebacuje me u godinu 1910. U sjećanja na bjelovarsku jednokatnu, žutu zgradu pošte, na drveno okno za predaju novca i preporuke; k neobičnom ormaru s rupama, poštanskim pretincima do prozorčića iza kojeg se čulo i vidjelo kuckanje brzozavnog aparata do neobičnih stolova za stranke na kojima se moglo pisati i sušiti tintu sitnim pijeskom po dopisnici s naslovom *Levelezo-lap*, po adresi pisma s markom na kojoj je stajalo otisnuto: *Madjar kiralji pošta...* Sjećanje me odvelo u vrijeme pred pola stoljeća kad se još ni zamisliti nije moglo da bi djeca nekome pisala dopisnice i pisma. Mora da sam bio u one

22 *Levelezo lap* – mađ. stranica s pismom, razglednica, dopisnikova stranica. Napis je stajao, uz hrvatski natpis "karta – dopisnica", na mjestu namijenjenom podacima o pošiljatelju i primatelju.

dane čudno dijete jer sam se ipak drznuo dopisnicu jednu napisati i ubaciti je u poštanski ormarić stare poštanske zgrade. Koliki očaj u meni zbog grižnje savjesti i kakva nepojmljiva nastojanja poduzeh tada da dopisnicu izvučem iz poštanskog ormarića, bit će opisano u romanu. Rano započeto dopisivanje poštom urodilo je plodom: naročita izvježbanost i rutina u tom poslu! U svom životu sve obavljam putem pošte. Pa i književne rukopise ne nosim osobno u uredništvo već ih poštom šaljem. Spretnije i sigurnije mi je dopisnicom nešto hitno javiti znancu u istom mjestu nego mu telefonirati. Za vrlo kratko vrijeme napisat ću veliko pismo, čitavu pripovijest, dok poznam ljude pa sadržaj male dopisnice pišu nekoliko dana, u nastavcima. Nevješ u vezi s poštom, inače majstor ruke i duha! Zanimljivo je kako pošta ne zna ljude koji je, tako reći, izdržavaju. Neki ljudi, sudim po sebi, izdaju čitav imetak za poštarinu počev od ljubavnih pisama, prvih u životu, pa dalje. Od strane pošte ne doživljuju nikakvo priznanje. Bar da najzaslužnijima ona pošalje na odar kitu cvijeća!... Ovdje želim zabilježiti da je šef pošte u staro doba bio također velik gospodin. Na skali možda treći po redu: veliki župan, direktor gimnazije pa iza njega upravitelj pošte. Kategorizaciju u tom pogledu davala je tijelovska procesija. Na njoj je i on nosio frak i cilindar i stupao također blizu, vrlo blizu neba... Želim još zapisati i ovo: Za novu bjelovarsku poštu izražavao sam svoje divljenje, ali sam se u sebi u čudu pitao:

– Zar ovuda, ovako modernim prostorijama, prolazi moja brojna pošta za uredništvo »Bjelovarskog lista«?... Čestitao sam gradu Bjelovaru na ovoj pošti, velikom dobitku, no u isto vrijeme govorio sam u sebi: Nije moguće da tako nešto novo i lijepo postoji u gradu mog djetinjstva! Da ja nisam moguće skrenuo s moje staze na nečiju drugu?! Zar sam u dvorani nove pošte uopće u Bjelovaru?... Upravo uznemiren ispadoh iz blistave pošte i smirih se. Evo moje stare, utrte staze koja vodi do drugog ugla. I danas nalazim staru kuću u kojoj je u mom djetinjstvu bila pravoslavna, konfesionalna opća pučka škola i stan za srpsko-pravoslavnog učitelja. Preko ulice isto kao i nekad stoji pravoslavna crkva. Upravo je izvana uređena pa iznad niskih, odreda starih kuća oko sebe, dominira poput kakve katedrale. U crkvu ovu nisam zalazio. I u svom djetinjstvu samo jednom! Na pravoslavne Duhove zavirih kao dječak u nju da se o nečem uvjerim. I u njoj, gradskoj, nađoh tada sav pod prekriven travom kao i u pravoslavnoj crkvi mog rodnog sela na taj dan...

...57

Staze mog djetinjstva Bjelovarom ovdje će završiti. Obišao sam tek polovicu grada, a nadao sam se, cijelim gradom ću prokrstariti. Drugu polovicu obići ću drugom zgodom. Još ove jeseni ili tek na proljeće naredne godine. Zadovoljan sam što je moje djetinje »trčka-ranje« završilo u osobitom finalu: pokraj dviju kuća u kojima sam se zanosio i opijao snagom umjetničkog kazivanja s biokopskog platna... Bioskop, kino kao stalna kulturna ustanova, stigao je u Bjelovar brzo. Najprije u prizemnicu na uglu²³ ispred pravoslavne crkve, a onda u veću dvorišnu zgradu, ujedno sokolanu, odmah do stana pravoslavnog učitelja. U te bioskope polazili su sada i odrasli gledaoci. Iznenadit ćete se kad kažem da smo već onda, u početku nijemog filma i filma uopće, gledali osobite, pozitivne teme kao na primjer: Romea i Juliju, Zvonara Notrdamske crkve, Demona prema poemi ruskog klasika Ljermontova i drugo, sve zanimljivo i kvalitetno.

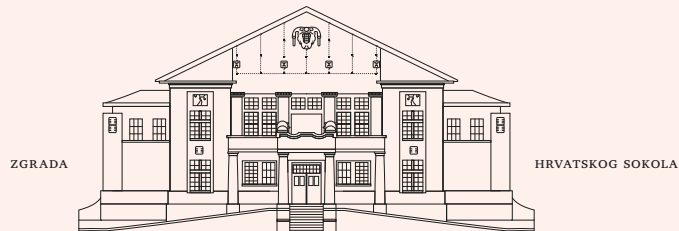
Mogu reći, ovdje, u dvije inače neugledne zgrade, odvijala se na platnu, za mene malenog dječaka pred 50 godina posebna škola, prava, umjetnička, koja je mogla ganuti srce, potresti dušu, dijete baciti u zanos, ali ga i oplemenjivati. Dolaskom kvalitetnog filma u Bjelovar preokrenuo se život moj kao malog dječaka mučenika na bolje. Bio je ispunjen smislom. Za sve muke, stradanja, druge redove, sramoćenja i zatvore u gimnaziji, bila je utjeha bioskop sa živim slikama na bijelom platnu. Neću lagati, kažem li da mi je bjelovarski bioskop pred pola stoljeća pomogao u najvećoj mjeri da ne pobjegnem iz prestroge gimnazije kući na selo. Priroda moja već u malenog dječaka tražila je ovakvu hranu, ovakve napitke, ovakve zanose. Bez ikakve dispozicije otprije shvatio sam tragediju Romea i Julije. Gledao sam spomenute filmove, ne kao tadanje čudo tehnike, već kao nešto za čim mi je već djetinja duša čeznula. Kvaliteta sadržaja i izvođenja me osvojila. Svaka čast, hvala i slava tadanjim producentima i vlasniku bjelovarskog prvog kina. Snimali su i prikazivali u početnom razvoju filma, pred pola stoljeća, isključivo seri-ozne teme. Upoznavali su djecu s djelima Shakespearea, Hugoa i Ljermontova... Druga stvar, kako smo mi dječaci u ono vrijeme ulazili u bioskop. Bilo je to u najviše slučajeva besplatno. Prokrijumčarili smo se na gužvi ulaza s nevaljalim starim kuponima bloka. Kontrola onda nije bila prestroga ni rafinirana. Imala je srca. Bila je koliko-toliko duševna. Osobito zato što bioskop nije imao stolice s brojevima.

23 Prema Weissvoj karti iz 1912. godine na tom mjestu nalazila se Srpska škola zajedno sa srpskim Sokolom. Napomena urednica.

/// Pogled na pravoslavnu crkvu. HR-DABJ 540 Zbirka razglednica

Na ulazu i u dvorani redovno je bilo guranje, trka, nered zbog otimanja boljih sjedala. Znao mi je pokloniti od svog »tringelta« nekoliko krajcara za kino krojački šegrt, dječak iz rodnog mi sela, ako je slučajno prolazio pokraj bioskopa. Baka mi za tu svrhu nikad nije dala ni jednom krajcara! Nedjeljom popodne slala me u crkvu na večernjicu. Bioskop je zvao publiku grada pa i mene snažnim, prodornim zavijanjem sirene. Sirena je bila toliko jaka da je zaglušila zvonjavu s crkvenog zvonika, poziv na večernjicu.

II. dio

Kad je prošla godina dana od prve moje šetnje Bjelovarom po stazama djetinjstva, odlučim u mjesecu lipnju opet onamo s istim ciljem, no nisam imao sreće. Jak pljusak onemogućio putovanje. Oneraspoložen, pa još u mojim godinama, lako gubim volju da putujem i tako odlučim odložiti izlet na mjesec kolovoz, a bude li u njemu prevruće, na ranu jesen. Starijem čovjeku gode odgađanja svakog novog napora, ali kad se radilo o putu u zavičaj, onda me odlaganje nije smirilo. Naprotiv, smetalo me, uznemiravalo... Svaki čovjek voli rodni kraj, a u kasnim godinama privlači ga posebnom snagom, slično kao u djetinjstvu. Čak i u slučaju kad mi zavičajni grad ne ostade u srcu baš po dobru. Kao dijete nisam imao u njemu tražiti ništa drugo nego polaziti gimnaziju, koja je bila na glasu zbog posebne strogosti. U njoj sam se mučio i jedva živu glavu iznio bubajući svakog dana u trećem razredu do dva sata noću gramatička pravila – četiriju jezika, napose preko stotinu grčkih nepravilnih glagola. Ipak me nešto zadržalo u tom gradu. Bila je to ljepota! Ne u školi već izvan nje. U gradu. Tu ubrajam filmove prvog »bioskopa«, zatim predstave putujućih kazališnih družina, gostovanje mladog virtuozna na violini Zlatka Balokovića i drugo, što dalje, sve kvalitetnije i ljepše. Lakše sam trpio nevolje gimnazije i gurao dalje kad sam znao da jedino u gradu mogu naći estetske doživljaje, za koje sam posjedovao afinitet i koji su me kao dječaka posebno obuzimali. Dovoljno je to potvrditi samo jedinim primjerom. Pokušajmo zamisliti što je mogao značiti za dječaka

/// Tomislavov trg u Zagrebu početkom 20. stoljeća, HR-DABJ 540 Zbirka razglednica

pred pedeset godina u tamnoj bioskopskoj dvorani susret sa zvonarom pariške crkve Notre-Dame!... Nakon četvrtog razreda ostavljam Bjelovar, gladan daljnjeg, ne obrazovanja u školi, već češćih i većih estetskih doživljaja, koje mi je mogao pružiti jedino grad Zagreb. Prelazim na zagrebačku učiteljsku školu.

Bjelovar, grad mog djetinjstva, u kojem sam proživljavao stalan strah ispred drugih redova, u kojem me učenje svega napamet, ono pusto memoriranje, potpuno iscrpilo, ipak me danas privlači zbog rijetkih ali ugodnih sjećanja na prve susrete s filmom, kazališnom predstavom, kvalitetnom glazbom te knjigama »Robinzon« i »Put oko svijeta u osamdeset dana«. Na sve ovo nabrojeno naišao sam kao dječak u Bjelovaru pred pola stoljeća posve sam, kakono se danas kaže — stihijski. Tim su mi dragocjenije bile te ljepote. No, da ih nije bilo, opet me zavičajni grad privlači po liniji — starosti. Da mi netko predloži neka izaberem jednodnevni izlet između ova tri: na more, u gore ili u zavičaj, odabrao bih posljednji. Siguran sam u to. Stariji čitaoci razumjet će me najbolje jer tumačim i njihova osjećanja. U svih šezdesetgodišnjaka je tako. Zato me kritičnog onog lipanjskog jutra nemir brzo napustio kad vidjeh da se oblaci razbijaju i kad mi je bilo poznato da

autobusom ili vlakom možeš nekoliko puta u jednom danu putovati iz Zagreba u Bjelovar i nazad... Kiša me spriječila te ne sti-
goh na najpogodniji autobus, na onaj što odlazi u 6 i pol ujutro,
kojim već putovah nekoliko puta. U šali ga nazivam svojim »auto-
busom, zvan čežnja«. Smjestim se u onaj dopodnevni s nepromi-
jenjeno ugodnim osjećajima, premda je bila neugodna klima tog
jutra. Vlažna vrućina. Meni ništa nevoljko u vožnji ovim autobu-
som. U njemu ne znam za dosadu. Čak mi je put do cilja prekra-
tak. Tako reći ne zagrijah još ni sjedalo, a već preda mnom crkveni
zvonici i visoki dimnjak ciglane grada u kojem uglavnom stoje
još uvijek gotovo svi objekti kao u mom djetinjstvu. Nije mnogo
izmijenjeno u glavnini mjesta, u ulicama središta. Negdašnje
stare gradske kuće stoje i danas, jedino su na njima izmijenjene
ploče s natpisima, pa grbovi nadleštava, a trgovine pod starim
krovovima moderno se preuređuju po zahtjevu današnjice...

/// Ulaz u centar grada 1917. godine. HR-DABJ 540 Zbirka razglednica

Unutrašnjošću starih kuća prostrujio je drugi duh i skrenuo život
novim pravcem, a kako je poput vihora brz i traži hitna uživljanja,
pravilno snalaženje, čvrstinu, petlju i odgovornost, događa se da se
pokatkad skrene s pravog puta. Tješim se, nije tako jedino u gradu
mog zavičaja. Možda će me osuđivati čitaoci drugog mišljenja, i ja
pristajem bez protivljenja na prigovor da ovako govori čovjek opte-
rećen godinama. Nedavno sam tako nešto doživio u društvu zna-
naca, u kojem sam pričao o maloj djevojčici, poštarici, na šalteru
pošte u mom susjedstvu, u centru Zagreba, koja u podne broji
novac primljen od stranaka i sprema ga u kasu. Oko osam milijuna
svakog dopodneva primi ona, a nijedna hiljadarka ne priljepi joj
se za prste. Kad milijune stavi u željeznu blagajnu, pogleda u svoju
novčarku i zadovoljna je što u njoj nalazi dvjesto dinara za pod-
nevni ručak, koji će platiti u restoranu sa samoposluživanjem... Za
mene je ova mlada poštarica junak. Da postoji mogućnost, prepo-
ručio bih da se ovakvi mali, čvrsti radnici s novcem nakon sva-
kog milijuna dinara, pošteno stavljenog u kasu, nagrade prizna-
njem i materijalno. Društvo mojih znanaca, u kojem sam rekao ovo
svoje mišljenje, ne pokaza razumijevanje za nj. Nisam se iznenadio,
shvatio sam ih, jedino sam odbijao da ovako misle ljudi sa »starač-
kim slabostima«. Dopustio sam da ovako meko i »čuvstveno« pro-
suđujem grubu problematiku života kao otac ženskog djeteta, djed
ženskog unučeta, pedagog s trideset i pet godina rada u razredu i
književnik, nota bene, pisac za djecu! Nisam se tada u spomenu-
tom društvu iznenadio ni onda kad je jedan od znanaca primijetio:
»Dokle ćete prosuđivati život promatrajući ga s aspekta odgajatelja i
dječjeg pisca?! Nema više u školskim čitankama priče o ocu sedam
nesložnih sinova te o sedam prutova čvrsto vezanih u jedan snop...
Inače, svaka vama čast! U svoje vrijeme pridonijeli ste obol za pro-
gres, za bolje i ljepše u životu, ali stari principi odumiru. U vašim
godinama čovjek treba da se povuče... A što se tiče službenika, pa
tako i one vaše male poštarice, postoji jedino rad i plaća, a dogodi li
se da se hiljadarka za prste priljepi, postoji kazna. Nema druge! Ili –
ili! Kuda bi dovelo da ovakve bolećivosti propustimo u organizaciju
života! Ako vaše misli, protkane suvišnom osjećajnošću, nisu znak
starijeg životnog perioda, već pedagoškog i literarnog u vama, onda
pedagogiju i literaturu unosite u škole, u biblioteke, samo nikako
na poštanske šaltere! Ondje im nije mjesto. Milijuni koje spominjete
u rukama savjesne mlade poštanske službenice, dozivaše mi u
sjećanje slučaj iz vašeg života kad ste službovali na selu kao mlad

učitelj. U kontrolnu knjigu zapisao vam jedan nadzornik prigovor da i pod satom matematike s djecom u razredu poetizirate.«

Ovako mi očita bukvicu član onog društva, a ja tim prekidam daljnji razgovor o tom. Neka mi čitaoci oprostite što skrenuh sa staza djetinjstva na staračke staze. Ne zaboravite da me na to zavelo strujanje novog duha kroz prostore bjelovarskih kuća pod starim krovovima i vratimo se u autobus »zvan moja čežnja«.

Dobio sam najbolje sjedalo uz prozor i uživam u dragostima i milinama zavičaja. Cesta vodi kroz plodne, pitome brežuljkaste krajeve, oku mom znane i lijepe. Krajolici me podsjećaju na one iz djetinjstva, samo s ovim izmjenama: Presijecaju ih električni vodovi. Njiše se nova, visokorodna pšenica. Oranice prekriva gust hibridni kukuruz... Ova asfaltna cesta nije za šofere najprikladnija. Stalno prolazi kroz sela, radi čega moraju voziti manjom brzinom. Meni ugodno, jer po selima nalazim još uvijek slike i prizore iz svog djetinjstva: starinske bunare, sir koji se na dimu suši, uprezanje konja u plug, ratare s motikama na ramenu, dijete u igri s psetom, mačku u snu na sunčanom prozoru... Galeriju ovih starih slika prekidaju svakog časa i nove. U prvom redu promet na cesti. Bicikli. Motor-kotači. Automobili kojima upravljaju i žene. Autobusi koji voze jedino čak iz drugih sela u centralnu osnovnu školu... I u kolima, u našem autobusu za Bjelovar, nalazim raznih zanimljivosti. Na dulje putove voze se službenici u raznim komisijama. Među njima su zastupane i žene. Neke čak kao predsjednici, vođe. Inženjerka ove, inženjerka one struke, liječnica i slično... Na kraće odlomke putovanja ulaze seljaci. Među njima i starice u starinskim »reklicama« kakve su bile u modi pred pola stoljeća. Uđu one u kola i ne uvaljuju se u bilo koje sjedalo nego pitaju konduktera, gdje da se smjestite, a pritom te stare žene od sedamdeset godina ovako govore: »Drug, prosim gdje je moje mjesto?« Prolaze kroz autobus do svog sjedala, smetaju drugim putnicima pa se ispričavaju: »Izvinite! Starost, pa nesigurnost na slabim nogama!«... Upotrebljavaju stare seljanke novu riječ »drug«, ali samo u nominativu singulara jer vokativ »druže« čini im se suviše običan, mnogo se u selu izgovara kad treba i ne treba, najviše u šali, u dosjetkama kao što je ona: »Snađi se, druže« i slično. Starice seljanke mog zavičaja u autobusu rabe glagole »izvinite« i »prosim«. One su u godinama kad se na smrt pomišlja pa se ne izražavaju riječima »molim« i »oprostite« jer samo se u crkvi moli i traži oprostjenje... Kondukter autobusa usvojio je već davno riječ »drugarica«, ali ženske stare putnike tako ne oslovjava već ih

...64

vodi do sjedala i govori: »Samo naprijed, majkice! Eno, čeka vas prazno sjedalo!«... Namještenici autobusa, naročito na nekim putovima, uvedoše lijep običaj da su s putnicima obzirni, fini, učtivi. Nije nam uho naviklo na to da ti kondukter zahvaljuje na povjerenju i da ti zaželi »laku noć« na izlasku iz kola. Učtivost njihova ponekad upravo iznenađuje. Doživio sam nedavno u večernjem autobusu Bjelovar — Zagreb da je kondukter morao negdje prije Dugog Sela prijeći na druga kola natrag u Bjelovar kao zamjena. Bio je suhonjav, tada blijed i bolestan. Mučila mladog čovjeka glavobolja, čuo sam, tužio se šoferu, ali kad je morao ostaviti naš i svoj službeni autobus, nije zaboravio reći: »Cijenjeni putnici, laku noć!«... Tko to ne bi čuo i vidio, držao bi da se tako nešto dešava jedino u filmu... Ljudi misle da je toj učtivosti autobusnih namještenika uzrok konkurencija. Dva su konkurenta s kojima se autobusni saobraćaj mora poslovno boriti. To su: drugo autobusno poduzeće i željeznica.

Prihvaćam mišljenje da je konkurencija »skrivila« učtivost namještenika jer, dabome, za sve pojave postoje razlozi, ali htio bih podsjetiti na to da svako pravilo ima izuzetak. Dosad doživljujem autobusne službenike na cesti Zagreb — Bjelovar kao najučtivije, a konkurencija im je zasad, koliko je meni poznato, samo željeznica... A onda, mladi kondukter s teškom glavoboljom, kad mora još jednom na isti put u zamjenu, ne škripa zubima, ne ruši bogove, nego kao u najboljem zdravlju i raspoloženju izlazi na cestu u noć i putnike koje ostavlja ne zaboravlja srdačno pozdraviti. Ovaj me slučaj upravo literarno stimulira da ga kao detalj unesem u neko svoje djelo. Sitna ali svijetla pojava naših nastojanja!... Željeznici je autobusni saobraćaj zaista velik konkurent i ona mora pronaći način kako da se održi i ne »odumre«. Imao sam priliku ovih dana da usporedim putovanje autobusom i provincijskim vlakom kroz moj zavičaj. Tom vlaku pripisujem više plusova: Točan je sada kao nikad prije. Lokomotiva upire sve svoje sile da putnicima što više skрати put. Vagoni su čisti, bojadisani nedavno svježom žutom bojom. I kondukteru kapa dolje! Vrijedan je, pažljiv, čak uređuje u rukavicama za ljetne vrućine od 32 stupnja Celzijusa, ali sve to ne može nadjačati jednu jedinu negativnost, a to je još uvijek spora, preduga vožnja. Putnik danas želi, on upravo mora, jer ga životne prilike na to tjeraju, stići svuda u što kraćem vremenu. Drugo je bilo sa mnom u navedenom slučaju. Tim vlakom vozio sam se iz svog rodnog sela jer drugog saobraćajnog sredstva nije bilo. Mogu reći, uživao sam baš u toj polaganoj vožnji, jer put vodi kroz šume, preko

...65

/// Šinobus. HR-DABJ Zbirka fotografija

...66

livada i oranica mog djetinjstva pa sam napasao oči milinama najdražih mi krajolika, no tijelo i duh navikli su na drukčiju vožnju pa ih sporost smetala, zato nisam imao osjećanja da poslovno putujem, da se sporim vlakom mog djetinjstva funkcionalno koristim, nego mi se činilo da me netko povezao davnim putovima starinskom kočijom, da ne kažem poštanskom diližansom, koju poznajem iz slika... Nije se to meni dogodilo samo jednom, nego više puta, da sam vikao, upravo ogorčeno kliknuo, kad u ljetnoj sezoni primorski riječki trans ne može svaki put načiniti red, pa sam znao uz rezervaciju ostati bez svog sjedala. Koliko i koliko puta sam uzviknuo buntovni poziv: »Natrag željeznici!«, ali ipak, usprkos svemu, željeznica mora pronalaziti način za poslovnu borbu s autobusnim saobraćajem. Jedan način već postoji i to je prvorazredna konkurencija. Šinobus! Idealno saobraćajno sredstvo.

Upoznao sam ga nedavno na mojoj zavičajnoj pruzi Bjelovar — Veliki Grđevac. Nisam vjerovao očima, ta još se u njemu ni snašao nisam, a već se našao u svom rodnom selu. Da su tračnice idealnije, šinobus bi, izgleda, mogao prevaliti taj put za četvrt sata! Još donedavno nešto nezamislivo! Konkurencija između željeznice i autobusnog saobraćaja odvela me daleko. Te slične misli, pitanja i problemi nadolaze u glavu putniku u autobusu kao intervali pjesme koja ga prati za čitave vožnje. Nazvah pjesmom put autobusom

od Zagreba do Bjelovara, i još nešto. Meni prijeto opasnost da bih mogao taj put autobusom uvrstiti u posebnu jednu rubriku svog života, koja nosi naslov »bijeg«. Književni rad je umjetnički, lijep, upravo je to čaroban posao, ali ujedno i zamršen, jer traži svestrano, posebno i jako angažiranje duha, pa kad se pisac umori od tog posla, nije mu dovoljan uobičajeni godišnji odmor, već mora uvesti pauze za vrijeme samog rada. Meni je dovoljno tjedno jedanput ostaviti radnu sobu i pisaći stol, samo, odmorim se pravo tek onda ako odnosnog dana nekuda otputujem. Od zbilje i šale nazivam to putovanje »bijegom«. Dosad imam nekoliko ciljeva za svoj bijeg, a stalno mi srce želi da među njih uvrstim putovanje u Bjelovar, autobusom ujutro onamo i uveče nazad. Zasad taj put nije uvršten među »bjegove« jer u dovoljnoj mjeri putujem onamo u neku ruku poslovno. Odlazim onamo na putovanju u rodno svoje selo ili da za »Bjelovarski list« prošećem stazama djetinjstva...

Dočekaše me na stanici drugovi novinari »Bjelovarskog« i najprije ćemo u redakciju na kratak odmor. Šteta što u simpatični krug čitavog uredničkog kolegija unijeh nervozu jer su se navlačili veliki, crni oblaci, od Bjelovaraca u suši željno očekivani. Bojao sam se da mi poslije oluje neće ostati mnogo vremena za miran obilazak druge polovice grada. Ubrzo se nad nas nadvije crna oblačina iz koje se po gradu raspe iluminacija munja i potresi od praskavih gromova. Pod olujnim nebom neobično sam se osjećao u redakciji, Preradovićeva 9, prvi kat. Inače lijepa soba činila mi se izloženim prostorom, izdignutom kulom, u koju bi strijela mogla udariti. Psovka »Grom ga ubio!« mi se narivavaše u svijest. Nju sam slušao i naučio u djetinjstvu... Upravo strepim i divim se društvu u sobi kako ne strahuje nimalo. Naprotiv, njih obuže radost. Neka sijeva i puca da se što više izlije na žedna polja. Proveo sam nekoliko godina djetinjstva u Bjelovaru, ali se ne sjećam iz života u njemu oluje s munjama i gromovima. Doživljavao sam ih na selu u rodnoj kući za vrijeme velikih ljetnih školskih praznika...

Sunce opet sinulo i mi se uputismo na šetnju gradom po vlažnom pločniku, i uzduhom punim ozona. Odlazimo na kolodvor ulicom s jednokatnicama iz mog djetinjstva. Pred pola stoljeća bila je ova ulica lijepa. Mislilo se i onda urbanistički, da ulaz u grad s kolodvora bude putnicima ugodan, lijep. Nedaleko od gimnazije žuta vila, ljetnikovac s mnogo ornamenata i verandi s cvijećem, bila je u mom djetinjstvu prelijep dvorac. Danas je to stara, dotrajala kuća, išibana nevremenom i ne znači više za grad mnogo ni po

...67

ljepoti stila ni po građevnoj vrijednosti. Mladi ljudi ne bi se danas otimali za stan u njoj, a pred pola stoljeća ljepotom i sjajem blistala je u toj ulici kao drugo sunce... Zgrada kolodvora ista, samo s nekim malim promjenama u njoj. U mom djetinjstvu peron je bio, osobito nedjeljom popodne, za mladež privlačan korzo. Na njemu se hofiralo i uricali rendesi. Za mene, dječaka, značilo je neizmerno mnogo doći na njega, nasloniti se na željeznu ogradu i promatrati nepoznat život željezničke stanice. Razvrstavanje vagona koje guraše mala lokomotiva, kakvih više u prometu nema. Te su se mašine rado i mnogo pušile, isparivale, dahtale i fučkale. Parni strojevi na točkovima bili su onda senzacija za dijete, naročito za mene sa sela koje još onda nije imalo željeznice. Obrazovanje djeteta onda nije bilo dovoljno. Lokomotivu nisam promatrao kao stroj koji para tjera, nego me se doimala kao neka zagonetka, misterij, crna živina koja klone i odlazi na kraj kolodvora da je ugljenom nahrane, vodom napoje. Golem bijaše u nje trbuh, velika pluća, točkovi noge, poluge na njima ruke. Crna neman u oklopu muči se, dahće, izbacuje neugodan vonj i smeće... Dolazak i odlazak osobnih vlakova najviše mi privukoše djetinju pažnju. Sad službenik kolodvora jakim zvučnikom upozorava ljude na odlazak vlakova, a u mom je djetinjstvu tu dužnost vršio željezničar s posebnim zvonom u ruci. Prolazio bi peronom, čekaonicama i restoranom, zvono je i vikao, upozoravao putnike da ulaze u vlak za Rovišće, Sveti Ivan Žabno, Križevce, Dugo Selo, Zagreb...

...68

/// *Željeznički kolodvor na razglednici iz 1908. godine. HR-DABJ 540
Zbirka razglednica.*

Nova i neobična slika bili su meni, dječaku pred pedeset godina, rastanci pred vagonima. Netko bi predao cvijeće, grlio bi se i ljubio s onim koji odlazi, a bilo je tužnih rastanaka, začinjanih gustim suzama. Sve te dirljive rastanke gledao sam kao dječak s potpunim nerazumijevanjem. Cjelivanje odraslih ljudi na rastanku pred vagonom doživljavao sam na peronu kao snoviđenje, prikazanje, čudo nad čudesima. U našem roditeljskom domu bila je to meni i braći nepoznanica. Majka je cjelivala samo malu djecu na rukama i u krilu. Poslije kao đacima, dječacima i momcima, pružila bi nam ruku na rastanku i sastanku, što ne znači da nas nije jednako, možda i više voljela od onih koji se cjelivahu. Tada nije bio običaj u našem selu rastajati se uz poljupce. Cjelivanje bijaše intimnog značaja, gledaoci ga ne vidješe. Prvi službeni poljubac dao bi pred roditeljima u kući momak djevojci koju bi netom upravo isprosiio za ženu. Školani mladići poljubili bi djevojku koju će oženiti, ali tek na devetom, desetom rendesu. Mladi čitaoci reportaže, nadam se, neće se začuditi ako kažem da me danas na ulici Zagreba teško iznenađuje kad susretnem momka i djevojku u cjelivanju nasred prometne ulice i usred bijela dana. Zar me danas usred Ilice pri cjelivanju mladih što se vole hvata neugodno osjećanje zato što sam u svojim godinama teško prilagodljiv za to novo, ili postoji još nešto objektivno?!... Držim da se mnogo toga opravdava izgovorom, kako su odnosnim pojavama krive prijetnje od uništenja Zemlje eventualnim nuklearnim ratom. Prihvaćam tu tvrdnju, ali uz rezervu: pripaziti da se situacija ne zlorabljuje! Nepopularno pišem o toj stvari, zamjeram se mladosti i poslije požalim, ali pero je jače. Kad dođe opet u priliku, zabilježi riječ kritike...

...69

No, vratimo se na bjelovarski kolodvor pred pola stoljeća! Sjećam se, bilo je tada malo putnika. Vozilo se vlakom zaista samo u potrebi, tako reći, u nevolji. Stariji ljudi gledali su vlak onda s nepovjerenjem. Ulažahu u nj sa strepnjom kao danas mnogi u avion, pogotovo u onaj na mlazni pogon... Vožnja željeznicom bit će da je i onda bila skupa. Mislim da pred pedeset godina nisu postojale vikend-karte od subote do ponedjeljka. U ono vrijeme, u nedjelju otići od kuće nekuda dalje vlakom, samo na izlet, smatralo bi se rasipnošću, čudaštvom. Riječ »lustrajze«²⁴, koja se izgovarala prijekorno, kritizirajući nekoga, iz onih je dana... Kao učenik prvog razreda gimnazije,

24 Lustrajze *njem.* putovanje za razonodu, za zabavu. Klaić, Bratoljub. Rječnik stranih riječi A-Ž. Zagreb: MH, 1987. str. 824.

...70

/// Pogled na grad od željezničkog kolodvora. Razglednica iz 1909. godine.
HR-DABJ 540 Zbirka razglednica

dječak u dobi od deset godina, načinio sam za tadašnje vrijeme smion, pustolovan podvig. Pješice sam otišao prugom iz Bjelovara u Klokočevac i odande se dovezao vlakom na čudo konduktera kad mi je probijao voznu kartu. Sam si priuštih prvu vožnju željeznicom u trajanju od deset minuta, ali ona ostade mojom tajnom... Sjećam se, neobično me se na kolodvoru u djetinjstvu doimala sobica s garderobom. Tu osobito zvučnu, stranu i meni, dječaku, posve nerazumljivu riječ, izgovarao sam u samoći s užitkom. Danas moram opet naglasiti: Tužnog li tadanjeg djetinjstva! Sam sam slučajno naišao na garderobu i nikoga na svijetu ne bijaše da meni, djetetu, prevede tu riječ na naš jezik. Kakvi nemogući dani za dijete u ono vrijeme, kad nisi smio nikoga upitati da ti nešto поближе kaže, razjasni, rastumači! I ne samo u školi već i na ulici. Pa i u domu! Tako krnj bijaše odgoj. Takav siv i štur duh. Zato nije čudo što sam najmanje pet godina u svemu zakasnio u usporedbi sa znanjem i opće životnim obrazovanjem današnje djece... Još me se kao dječaka pred pola stoljeća neobično dojmilo što je pod krovom željezničke stanice bio zahod koji su rabili i šetači te građani na prolazu. Onda javni klozet, podignut samo na željezničkim stanicama. Kao dijete

sa sela, u kojem je tada bilo primitivnih nužnika samo u nekoliko kuća, prolazio bih pokraj »ve-cea« na bjelovarskom kolodvoru s posebnim respektom. U njega su ulazili samo odrasli, a ja sam se usudio samo zaviriti, ako su slučajno na njemu vrata bila odškrinuta. Na tim vratima se prvi put susretah s tajanstvenim nazivom od dviju velikih nula, ispisanih vapnom. Dugo sam osjećao iz te prostorije vonj karbola, koji mi ostade nepoznanicom kao dezinfektor sve do mladićske dobe... Danas nepojmljiva stvar, s koliko se neriješenih iksova u ono vrijeme završila četiri razreda gimnazije! Ne samo u matematici nego u svim predmetima, a u životnoj stvarnosti pogotovo. Sada, prošlog mjeseca lipnja, ne nađoh »ve-ce« u hodniku kolodvorske zgrade. Izbaciše ga van na ulicu, ali na vrlo, vrlo nezgodno mjesto i to kao stalan, poseban objekt na inače lijepom cvjetnom trgu pred kolodvorom. Taj zahod vani bio je primitivan. Djelovao je kao privremena vojnička poljska latrina, koja se ima ukloniti kad se izgradi nešto ukusnije, nešto higijenskije. Bijeli grad, koliko sam u dva dana šetnje po njemu mogao vidjeti, nema uređene sanitarne prilike kakve bi se danas već morale u svakom većem mjestu očekivati. Kad se uvede vodovod, doći će na red i kanalizacija. Tad će grad vjerojatno dobiti i par javnih klozeta.

Još da se vratimo, samo načas na peron kolodvora u dane mog djetinjstva! Naslonjen na željeznu ogradu znao bih kao malen dječak duže promatrati i Frankovu tvornicu cikorijske, sagrađenu s druge strane kolodvora kao golem zid; objekt velikih dimenzija. U one dane za mene, dječaka, nešto tajanstveno i nedokučivo, danas pristupačno za česte naučne školske izlete... Ne mogu vjerovati da učenici danas ne znaju što znači onaj natpis »Francikova«. U svom djetinjstvu često sam tu cikorijsku kupovao u kutijama s natpisom: »Hinka Francka sinovi«. I kako si je dijete, kojim je stihija vitlala kao oluja percem, značenje tog natpisa tumačilo? Kako drukčije nego svojim iskustvom. Pisalo je, eto, ne znadoh zašto baš na kutiji za cikorijsku, da neki Hinko ima Franciku. Ženu, zaručnicu ili »šocu«, kako u mom selu nazivahu tada ljubavnicu...

Ima li veće bijede nego dječaka pustiti da ovako svijetom luta bez vodstva, uputa, savjeta i tumačenja u dobi kad se u mladom biću mogu već nazirati interesi višeg nivoa! Sivo, pust, ništavno djetinjstvo! Kakve li sreće da je ono nešto u meni samo od

25 Prva Franckova sušionica cikorijske otvorena je u Bjelovaru 1900. godine.
Napomena urednica.

...71

sebe na rukav prodrlo i spasilo me od oguglavosti duha. Kako već naprijed rekoh, nauke u gimnaziji nisu me mogle privući ni razviti u meni ni interes, ni volju, jer duh škole tada nije oživljavao već umrtvljivao; obučavanje bilo je uglavnom na bazi napametnog učenja, a bez razumijevanja. Da se održim, da živim, morao sam imati nešto za otpor. Kako sam zabilježio naprijed, bile su to ljepote, umjetnosti, koje sam otkrio posve sam i koje me svega obužeše, naročito onakvog lutalicu, slabog, boležljivog dječaka. Trebalo je proći nekoliko godina kad saznadoh da je natpis na cikoriji nešto posve drugo i vrlo, vrlo jednostavno, jasno i razumljivo. Pisalo je da se u kutiji nalazi dodatak za kavu koji se pravi u tvornicama, čiji su vlasnici sinovi Hinka Franka. Učio sam, tj. bubao sam njemačku gramatiku i pravopis i nisam umio znanje svoje primijeniti u životu. Glas k koji se piše kao ck postojao je za mene samo u razredu gimnazije, u knjizi za njemački jezik, a nikako ne u gradu, na ulici, iza kolodvora i na kutijama s cikorijom. Kako je mogao van škole da postoji Frank! Tamo se nalazile, dabome, jedino Francike (Franjice)!... Ne vratilo se više nikada onakvo sivilo i beznadnost oko obrazovanja djeteta! Nađe li ga se još i sada negdje u nas makar i u najmanjoj mjeri, treba ga ukloniti kao kriminal...

...72

Eto, kuda me odvede »Francika« iz mog djetinjstva! Oprostit će mi čitaoci i požurit će se sa mnom u tvornicu cikorije, koju imam sada, tak nakon pedeset godina, priliku razgledati. Rijetko što me tako danas može privući kao ovakav slučaj, nekad za dijete pravi misterij, i sada takav pod pečatom u svijesti. Požuriti se moramo i zbog toga što se na sjeveroistoku diže novi, crn, golem oblak. S tom tamnom pozadinom, koja se izdigla i raširila kao beskrajani kolos, ovaj dio Bjelovara ispada lijep. Svijetla pročelja kuća jače bliješte ispred upravo crne pozadine... U prirodi je čovjeka da voli promjene. Domovina naša doživljuje ih često jer je smještena u umjerenom pojasu Zemlje. Meni naročito gode izmjene vremena. Naročito mi se sviđa spremanje oluje. Nema ništa snažnije, veličanstvenije i groznije i ujedno ljepše od toga. Ljepota tamne pozadine neba obrađovala me i radi toga što sam se nadao da će Bjelovar i okolica u suši još jedanput primiti guste pljuskove za žedne vrtove, voćnjake i polja. Raspoložen odlazim na »rendes« s mojom »Francikom« prolaznom ulicom, u mom djetinjstvu najljepšom. To je niz samih vila. Sve kuće sagrađene su kao ljetnikovci, s pročeljem prema istoku, prema suncu. Na tim zgradama su starinske verande, tornjići. Ispred i oko njih mali vrtići, puni cvijeća.

/// Četvrt vila na razglednici iz 1914. godine. HR-DABJ 540 Zbirka razglednica

Na jednom rondeku stajao zemljani patuljak u veličini djeteta. U svom djetinjstvu odlazio bih često do te kuće i kroz plot promatrao čudno, mistično, ali simpatično biće iz bajke. Tada u svojoj glavi i u svom srcu, držao sam da patuljaka može imati samo grad, ova vila, njezin vlasnik. Kupiti ga negdje i prenijeti u moje rodno selo, u moj vrt, bogat ružama, jorgovanom, jasminom i karanfilima, nije se dalo ni zamisliti. A da je bilo moguće, želio bih ga svojoj majci, svom vrtu, susjedima, selu. Pod tadanjim okolnostima mogao sam se s patuljkom kroz plot jedino viđati te u snu ga imati i u majčinu cvjetnjaku na selu. U ono vrijeme vlasnici bi svoje cvjetnjake ukrašavali kipovima ovakvih imaginarnih bića i sjajnim kuglama svih boja, nataknutim na prutove, no ne sjećam se da sam još negdje u Bjelovaru vidio baš patuljka. Bio mi je jedini. Jedinac! Žurio sam se da ga vidim nakon pola stoljeća. Sa mnom je hrlio i glavni urednik »Bjelovarskog«. Prešla zaraza na njega. Reče mi da je tuda prolazio pred kratko vrijeme i patuljak mu se smiješio... Međutim, kad stigismo onamo pred vilu, našosmo rondel bez patuljka. Žalosni smo bili obojica, i ja i novinar. Rekoh drugu da razumijem što patuljka nema. Pobjegao je, sakrio se ispred mene, jer mu je poznato moje stanovište u vezi s bajkama, vilama i patuljcima u literaturi za djecu. Ja sam protiv njih dok neki drugi nisu. S tim u vezi sam nepomirljiv, protivna strana kaže da sam proizvoljan, tvrdoglav i bez pravilnog

...73

/// Četvrt vila na razglednici iz 1930-ih godina. HR-DABJ 540 Zbirka razglednica

suda o bajci i njezinoj potrebi. Protivnici moji tvrde da dijete ne može bez bajke, a ja u razredu nikad ne vidjeh da je najmanji đaci traže. To nisam opazio ni kod maljućne kćerke i unuke, a u isto vrijeme nisam mogao primijetiti da bi se time osiromašila fantazija djeteta. Posjetio sam u Rovinju bolnicu za liječenje tuberkuloze kostiju. Nadao sam se da će u paviljonu za posve malu djecu carevati bajka, no nisam je uopće našao.

Glavna sestra, jednostavna žena iz puka, pričala je djeci vrlo sugestivno i zanimljivo o malom pucetu koje se otkinulo od dječje košuljice i otkotalo nepoznato kuda, a ona ga tražila i pronašla. Za vrijeme pričanja o pucetu radila je fantazija dječja tako snažno da se upravo opipljivo čuo stroj u pokretu koji maštu »proizvodi«. Možda i nisam u pravu što se bajke tiče, jer se u borbi s protivnicima i ne služim argumentima dubokoumnim, naučnim, nerazumljivim. Ne citiram ove i one psihologe i pedagoge i ne mogu se dovoljno načuditi što se dopušta, traži i brani mistika u bajci dok u religiji ne. Ja ovim možda vrlo slabo branim svoje stanovište, no izgleda, nema druge, u godinama sam i kao takav na istoj liniji dočekat ću kraj života. Nisu me preobratili ni dragi patuljci iz prekrasnog Disneyjeva filma... Posve drugi slučaj je s nestalim patuljkom iz ovog bjelovarskog cvjetnjaka. U svom djetinjstvu doživljavao sam ga kao živa, nakazna starca, premalog rasta, a izvrnutog suncu, kiši, vjetru, sjevernjaku i snijegu. Tada nisam razmišljao o mogućnosti i nemogućnosti postojanja takvih bića. Nego, bilo je

raspoloženje kad me kip privlačio kao novost, osobitost, čudo, prikazanje u vrućici. Rastužio sam se što ne nadoh patuljka svog djetinjstva. Od zemlje je načinjen i mogao se lako raspasti u vremenu od pedeset godina boraveći stalno vani na nevremenu. Ako je čitav, ako nije uništen, trebalo bi ga odnijeti u bjelovarski muzej za starine grada i okolice. Stavljeno na nisko postolje u suhu, sunčanu prostoriju muzeja, siguran sam, posjetioci bi ga susretali s posebnim zanimanjem, s ljubavlju...

Ubrzo iza cvjetnjaka bez patuljka skrećemo ulicom koja prelazi preko podravske željezničke pruge i produljuje se u cestu za moje rodno selo Veliki Grđevac. U snažnom sjećanju mi je ova ulica, i dalje ceste, jer njom sam odlazio kući na praznike. Putovi onamo bili su radost, vraćanje nazad žalost i potresno do suza. Zašto tako? Nakon izlaganja u ovom rukopisu zna se koji su uzroci, a danas ih mogu pojačati novim primjerima. Nedaleko od spomenute pruge teče potok Bjelovacka. U mom djetinjstvu tekućica, s bistrom vodom kroz livade u cvijetu, nešto primamljivo i utješno. Dalje prugom prvo brdsko i lijepo selo, Veliko Trojstvo, na obronku Bilogore, a još dalje, ne predaleko, ispod planine tunel kroz koji željeznica vozi, i to je ovdje, u ovom kraju, jedan jedini rov, dok ih je, daleko odavde na zapadu domovine, u visokim gorskim krajevima, mnogo... Zašto nas u djetinjstvu nitko ne povede na šetnju obalama Bjelovacke? Zašto u one dane ne načinismo izlet na brdo u prvo selo? Zar još onda nije bilo profesora koji bi nas otpratili u vagonu podravskoga vlaka kroz tunel Bilogore, a ne da ga samo promatramo sa slike u školi?! Pitam ovako jer izleti već postojahu onih dana u školskom životu. U proljeće 1910. poveo nas četvrtake, svoje učenike četvrtog razreda grđevačke opće pučke škole, vrijedni ravnajući učitelj Petek u Bjelovar na jednodnevni naučni izlet, i to drumom na dvojim seljačkim kolima. I u gimnaziji načinili smo izlet, ali pod vodstvom katehete, i to za ono vrijeme vrlo daleko! Skoro u blizinu Zagreba! Putovali smo u Vrbovec na diletantsku igru muka i smrti Isusa Krista... Pred pedeset godina nešto naročito, samo, na žalost, čitav taj izlet bijaše jedino napor i muka. Sjedili smo u vagonu uz katehetu, a da nismo smjeli ni glave okrenuti na prozore. Provezosmo se krajevima koje ni vidjeli nismo. U Vrbovcu nas jedva uguraše u nekakav golemi, stari magazin ili štagalj, u kojem se prikazivahu predstave Kristove smrti. Prostorija bijaše prepuna. Sjećam se, stajao sam u zraku pritisnut od gledalaca koji padahu u religiozni zanos. Kad se na pozornici prikazivao prizor Isusove

smrti, palili su iza kulisa bengalsku vatru. Dim je napunio prostoriju, publika se gušila, kašljala je, a ja se jedva nekako izvukao i dočeka kao svršetak predstave ispred zgrade. Kateheta nas je jedva pronašao u gužvi i gunguli jer je već pao mrak. Stvar nikako organizirana i sretni smo bili kad se našosmo na okupu, u noćnom vlaku kojim smo bježali iz Vrbovca u Bjelovar. Ovaj vlak bio je poseban, dobiven samo za izletnike. Prema tome sudim, bilo je za izlete i u one dane širih mogućnosti. Da se pred pedeset godina mislilo na dobro organizirane izlete radi prirodopisa, zemljopisa i povijesti, život dječji ne bi bio tako siv, štur, ništavan! Šetnjama, izletima, susretima sa zanimljivostima u prirodi i geografiji, u razgovoru kroz livade, pametnim savjetima na duljem putu, život djeteta bio bi protkan ljepotom i srcem i poslije, u kasnijem životu bilo bi mnogo manje nerazumijevanja, nevolja, žalosti, tragedija...

No vratimo se opet na cestu iz Bjelovara prema istoku! Ona mi je toliko u srcu da si u kojoj od narednih godina jednog proljetnog dana moram ispuniti čežnju i, kao nekad, kolima na konjsku spregu odvesti se u rodno selo, i to na »sicu« spletenom od šiblja, a uz kirijaša koji vonja po staji, konjskoj »ormi« i duhanu iz lule... Malom dječaku gimnazijalcu pred pola stoljeća bila je vožnja kolima kući iz grada na selo po toj cesti — najveća sreća. Kad nas se vozilo nekoliko, u gimnaziju su išli sinovi ravnajućeg učitelja i općinskog bilježnika, znali smo se u prevelikoj radosti upravo raspojasati i »zafrkavati« kočijaša. Onako mali balavci demonstriramo pred njim veliko naše tobožnje znanje, stečeno u gimnaziji. Htjeli smo mu imponirati pa smo kao bajagi razgovarali stranim jezicima. Jedan bi od nas počeo: »Duele koaksant, rane kantant«, a drugi bi na to: »Ah, ja, ja, paralela, meridijan!« Treći kao da ove nešto uvjerava: »A ekvator? Ekvator?« Četvrti bi tad mahnuo rukom s omalovažavanjem: »Buenosaires, Riodežanejro.« »Misisipi! Misisipi!« — jednostavno bi kliknula prva trojica potvrđujući tobože nešto, kadli na to opali prvi svoje važne proročanske riječi: »Paralelogram dividend divizor«, a sva trojica ovog brbljavca ušutkuju jednoglasno tobože suprotnim mišljenjem ovim riječima: »Perfekt, pluskvamperfekt, futur, futur, futur!« — naglašavajući naročito drugi slog ove riječi... Kočijaš bi na svom prednjem sjedalu napeto slušao, divio se u sebi našoj »učenosti« koju stječemo u latinskim školama te već umijemo razgovarati jezikom kojim pop u crkvi misu služi. Ta dječja objest i laž razvi se u kolima sreće na bijegu iz gimnazijske torture, pogotovo u društvu, no uz ovaj

...76

drugi drum ima i drukčijih sjećanja. Dogodilo se pa kola nisu stigla dopodne po mene, a ja se popodne otputih pješice kući u rodno selo, dvadeset i pet kilometara daleko, i to onda, u vremenu kad se još pričalo o razbojnicima i kurjacima po šumama. Trčao bih tom cestom majci, ocu, braći, stalno sa suzama žalosti i predbacivanja što me zaboraviše. Putem sam bih se morao boriti sa psima i s malom cigančadi koja trčahu za mnom tražeći me krajcar, groš, sekser... Zadnjih pet kilometara blatnom bih cestom cabunao u mrklom mraku i konačno bih se uhvatio za kvaku rodnog doma te srušio od umora i slabosti. Ona četiri dana božićnih praznika proveo bih tada u krevetu bolestan i stalno uz suze majke koja me žalila, ali mi ujedno prigovarala zbog nesmotrenosti, koje čini nestrpljivo moje srce, jer ja se, malen dječak, sruših na vratima rodnog doma, a za pola sata stigla naša kola. Vratila se iz Bjelovara — prazna. Poslali roditelji kola po mene, poslali, samo ja se s njima minuo u šumi kod Ždralova, blizu grada. Kola zaokružila cestom, a ja upravo u to vrijeme pretrčao kraći, poprečni, mekani put, u razmaku od kakvih dvjesto koraka od kola...

Pedeset godina nakon toga Bjelovarom, stazama djetinjstva, gdje ono stadosmo? Da, upravo ostavljamo iza sebe cvjetnjak bez starog znanca patuljka i skrećemo ulicom desno k ulaznim vratima u dvorište Frankove tvornice cikorijske, no nakon dvadesetak koraka hoda ispuni mi se srce neobičnim, ujedno neugodnim osjećajima, na vlas sličnim onima kao u djetinjstvu, kad bih prolazio pokraj stare kuće, koja je u one dane bila javna... Društvo se pred pola stoljeća nije brinulo da djetetu razjasni najpotrebnija nerazumijevanja koja je susretao u životu grada, ali se pobrinulo da mu ispriča sve o životu javne kuće. Lako je zamisliti dušu desetgodišnjeg dječaka koji je još sa šest godina sjedio u majčinom krilu, kako mu je bilo, kad mu otkriše svrhu i život te kuće. To otkriće djelovalo je porazno, ubitačno. Dugo je vremena trebalo da se dijete nakon tog oporavi, no duša bijaše pofurena. U njoj ostade radi preranog saznanja dubok žig. Bolje reći – rana. Otud i sada u starijim godinama pred ovom kućom doživjeh izazov istih neugodnih osjećaja, no ublaženih promjenom jer sada su prozori na kući otvoreni, dok su u mom djetinjstvu i danju i noću bili zalupani drvenim šaluporcima. Trebao sam doći u grad da već sa deset godina o tom saznam. Pobrinu se netko za to. U djetinjstvu te udaraju, natežu iza uha, za kosu. Podmeću ti nogu bez razloga, iznenada, iz zasjede. To su fizički napadaji iz busije, ali postoje gori. Oni psihički, moralni. Jedan od

...77

takvih bilo je otkrivati život javne kuće djetetu sa sela koje je pred pedeset godina znalo samo toliko da u svakoj kući žive tata i mama, otac i majka, tajo i maja. U selu je znalo i to da se život kuće može razoriti, umiješa li se u brak šoc ili šoca te nastane preljub. Čulo je dijete u onim danima za udaju i ženidbu na silu iz materijalnih razloga.

Znalo je za prisilu roditelja na sina ili kćer da se oženi, odnosno uda za nemilog i nedragog. I još koješta je dijete saznalo na selu u vezi s tim, ali da postoji javna kuća, to mu je malom i čistom bilo prerano otkrivanje, zato je to primao uz pratnju duševne mučnine. Nekadašnja javna kuća danas je obična stambena zgrada. Zadovoljan uđem u dvorište tvornice cikorijske i od radosti malne potrčah... Bjelovarom, stazama djetinjstva uopće dobivam na časove prave dječje želje. Ne treba se tome čuditi jer već dugo živim u središtu Zagreba, u pravom smislu riječi na asfaltu, i prirodna je želja da kao dječak potrčim, nađem li duljinu, širinu, svu u zelenoj travi, a suncem obasjanu, kakvu ugledah u dvorištu tvornice cikorijske. Travno, ravno dvorište iza tvornice tako je veliko i lijepo da se ja zadivio, uzbudio, uskliktao i zaboravio po što sam ovamo došao...

...78

Dolazak direktora tvornice prene me iz zaborava i mi se uputimo čađavim hodnicima velike zgrade. Ponavljam – čađavim prostorijama jer ova golema kuća i nije zapravo tvornica nego sušionica repe koja se otprema dalje na mljevenje i na njezino pripremanje do kraja za pridodatak kavi. Žurim se zabilježiti da sam u tamnim prostorijama zaboravio na sunčano dvorište. Osvojio me direktor poduzeća pričanjem o historijatu Frankovih tvornica uopće te posebno o ovoj bjelovarskoj sušionici kao i o prvim našim uzgajivačima odnosno repe. Direktor pripovjedač izbjegava sporedno. Priča ukratko bitni razvoj, a tako zanimljivo, ilustrirajući dramatskim i osobitim događajima, da bih ga ostao slušati do odlaska natrag u Zagreb. Samo za njegovo pričanje, samo za taj sadržaj, isplatilo bi se posebno u Bjelovar doputovati. Za ljude koji pišu ova kve sadržaje, odličan materijal za roman! Ne iskoristi li se tako, eto odlične građe za posebni feljton u »Bjelovarskom listu« ili za predavanje u mjesnom narodnom sveučilištu!... Ljudi prolaze stotinu puta pokraj ogromne kuće, koja vanjstvom odbija kao magazin, a ne znaju kakav zanimljiv i napet životni sadržaj ispunjava prostorije između njegovih zidova od nekada pa sve do danas!... Još kao dječaka, promatrajući je s kolodvorskog perona, privlačila me ta duga zgrada kao zatvorena tajna, neki misterij. Sad mi je uspjelo otkriti

je i zanesen sam odlazio na ulicu i ne videći više lijepo travno dvorište, pa ni crn oblak koji se putem dalje izlio na nas, no suviše malo, škrt. Vrijeme i druge okolnosti odvedoše nas u restoran na podnevni ručak. Sporednim ulicama do središta u ovom dijelu grada rijetko kad bih kao dječak pred pola stoljeća prolazio. Ništa tada ne bijaše ovdje privlačno za dječaka od deset godina. Pusta jednoličnost samih prizemnih kuća. Onda bijahu nove, sada ih ima i u ruševnom stanju. Jedino sjećanje iz djetinjstva uz ovo nekoliko ulica vezano je podnevnim ručkom čiji ugodan vonj dopirao iz njih na ulicu u punoj snazi i moći. Najviše sam tuda mirisao govedsku juhu te govedinu s krumpirom i paradajzovim sosom. Mirisi, koji su kadri dječaka zbuniti. Ako je iz ikoje kuće tako nedjeljom mirisao povrh nabrojanih jela još i »štrudl« od sira, bio sam omamljen i postao pločnikom od izlizanih starih opeka... Današnjoj našoj djeci od deset godina nepoznate smetnje i čežnje jer žive kod kuće, s majkom, uz njezinu hranu i kuhanje sve do petnaeste godine, do male mature, što su imala u mom djetinjstvu jedino djeca u gradu. U ono vrijeme ovim ulicama Bjelovara pločnik od istrošene opeke koje su se onda izrađivale za izgradnju kuća u napadnoj veličini, danas su na njihovom mjestu nogostupi od asfalta. Prolazimo pokraj prastare prizemnice na izdisaju. Nju kao da još na životu drži jedino čvrst rub asfalta kao povež, okov. Tim neobičnije djeluje na njezinom ugnutom, šupljem krovu televizijska antena... Vidim sve ovo i sjećam se djetinjstva, no još uvijek sam očaran pričom iz tvornice Frankove cikorijske. Tako, na primjer, prvi uzgajivači repe za cikorijsku u našim selima bili su siromašni seljaci, doseljeni stranci sa sjevera Austro-Ugarske. Ono malo njihovog sirotinjskog prtljaga dovukli su im iz stare u novu postojbinu – psi! Treba li daleko tražiti filmske sadržaje za naše »vesterne«? Ne. Oni su nam na dohvatu ruke. U blizini Bjelovara...

...79

Možda mi čitaoci neće povjerovati kad na ovom mjestu zabilježim da sedam dana nisam mogao nastaviti pisanjem ovih staza svog djetinjstva. Upravo na ovom mjestu pero je zapelo, stalo, jer na red za opisivanje dolazi objekt, koji bih mogao nazvati sudbonosnim u svom životu.

Pisanju o njemu pristupam s posebnim respektom, zbog čega se naročito uzbudujem. Radi smirenja i sređenja okolnosti u vezi s tom stvari, pero moje moralo je zatražiti dopust, stanku u tražanju od jednog tjedna. I nakon tolikog vremena nisam siguran da ću uspjati vjerno iznijeti osjećanja kakva sam imao u djetinjstvu u

vezi s velikom, lijepom kućom, koja se meni onda činjaše da stoji tamo dolje, negdje na dnu Bjelovara. Dosta uvodnih riječi!

Pustimo dječjim nogama da poskoče niz ulicu, malčice niz brdo, na dno grada!... No, što se to sa mnom događa? Noge se same od sebe zaustavljaju, koč, kao kad čovjek sanja da mora pobjeći, a noge mu otkazuju poslušnost kao da su u zemlju ukopane, obamrle, uzete... što je to meni sada, nakon pedeset godina u hodu ovom ulicom? Isto kao nekad u djetinjstvu utorkom i petkom popodne kad sam kao gimnazijalčić imao u Sokolani dva sata obaveznog gombanja (gimnastike, fliskulture). Toliko mi je gombanje u dvorani Sokolane teško padalo i na dušu i na tijelo da se tereta ni danas nisam riješio. U naročitom mi sjećanju ostadoše gimnastičke sprave: preča, ruče, karike, konj i drugo, jer za vježbanje na svemu nabrojenom moralo je dijete imati volju, hrabrosti i sposobnosti bez obzira na to jesu li svi dječaci bili jednako čvrsti, zdravi i određeni upravo za taj posao. Za vježbanje na spravama, danas tako mislim, potrebno je izabrati tjelesno jake, spretne ljude, s posebnom voljom za to. Naš u svijetu proslavljen gimnastičar na spravama Miro Cerar znao bi o tom još bolje od mene zabilježiti onu pravu riječ...

...80

/// Zgrada Hrvatskog sokola 1914. godine. HR-DABJ 540 Zbirka razglednica

Kako je bilo pred pedeset godina? U Sokolani blještava, nova, golema dvorana sva u sjaju, a pod njom parket, prvi u mom životu, čist, a gladak kao led.²⁶ Svuda okolo naokolo nove gimnastičke sprave, a neke vise sa stropa ili su prislonjene uz zidove. Te sprave čekale su kao rekviziti na mučenje. Za njih se moradosmo pripremiti, ne tjelesno ni duševno već jedino izuvanjem cipela i obuvanjem papuča. Obavljali smo to u nusprostoriji pokraj dvorane. Već to preobuvanje vršeno je u mukama, naravno, moralnim. U jeseni i zimi čarape malih gimnazijalaca bile su u većini poderane, blatne. Svi mi, koji smo po tuđim kućama stanovali, nismo mogli očekivati da će nam gazdarice »štopati« čarape i voditi brigu o tom da nam cipele budu uvijek »potumplane«. Skidali smo cipele u Sokolani i gušili se u stidu jer svi nismo bili jednaki. Papučice, prve u mom životu, nisu mogle dokraja sakriti rupe i nečistoću na čarapama. Takvi, još k tomu polugoli, ulazili smo u dvoranu. Hrabri, čvrsti, čisti, gizdavi i prije reda, a mi nečisti, slabašni i plahi tek na poziv zviždaljke. Mene i još par učenika morade profesor iz gombanja i po treći put zvati. Gimnastičkim spravama pristupao sam u drhtavici, koljena mi klecahu, a znalo se da se može, vježbajući na spravama, ruka iščašiti, noga slomiti, pa čak se pričalo da netko sa sprave tako padne da se ubije... Ja sam durao još kako tako u teškim časovima na stabilnim spravama, ali karike, koje vise na užetima, ličile su mi na vješala i kad sam njima pristupao, imao sam osjećanje već unaprijed da ću si na njima izvrnuti ruke u ramenima naopako i da ću se zaglaviti... Dijete nikome nije moglo reći svoj strah, svoju strepnju. Zamrzio sam gimnastiku za čitav život. Vjerojatno ne samo ja nego većina djece pred pola stoljeća. Dokaz tog tvrdnji postoji u izrazu »gombanje« koji se i danas čuje u društvu, ali ne u vezi s gimnastikom već s drugim poslovima u njihovom početku kad je čovjeku najteže. I književnikov početni umjetnički rad kritika naziva »gombanjem«. Vjerujem da je fiskultura danas po školama posve drukčija od one iz mog djetinjstva. Ako i danas tanko, slabo, plaho dijete mora bez svoje volje izvađati neke bravure na gimnastičkim spravama, osobito na karikama, onda to ne valja i mora biti podvrgnuto reviziji. Za vježbanje na spravama potrebna je smjelost. Ili za privikavanje na te opasne sprave velika postupnost, način, metod, odnosno traženje i najmanjeg uspjeha, minimum, a ne tražiti najveće

²⁶ Godine 1911. započela je izgradnja zgrade Sokolane izgrađene donacijama članova društva »Hrvatskog sokola«, građana i općine Bjelovar te je u vrijeme školovanja Mate Lovraka bila nova! Napomena urednica.

...81

tjelovježbene rezultate. Bilježim tako jer sada kao pedagog držim da toga nije bilo pred pedeset godina. Tadanja generacija malih bjelovarskih gimnazijalaca imala je u sreći nesreću da je baš onda bila sagrađena nova sokolana i da su kupljene nove gimnastičke sprave za nju. Sjećam se čak s jezom i drveta za penjanje. Nikako da se popnem na njegov vrh, a u selu kod kuće ništa lakše od toga da se popneš na vrh hrasta do jastrebovog gnijezda. U gombaoni bilo je neugodno i brvno. Premda sam preko svakog brvna u rodnom selu prelazio a da nisam u potok pao, preko gimnastičkog nikako sretno da prođem. Padao sam nabijajući mršavu sjedalicu, zadovoljan i sretan što ne prelomih hrptenjaču...

Svršena dva sata gombanja bez nesreće i bez bruke značilo je tada za dijete spas. Premda sam bio savjestan učenik (čitaj: pokoran, ustrašen!), vjerojatno bih u slučaju gombanja griješio. Izostajao bih. Bježao ispred tih sati u skitnju prirodom u okolici grada. Nisam to činio jer se na gombanju vršilo prozivanje. Bilo je mučenje na spravama predmet, naznačen u svjedodžbama. Istina, nitko nije dobio ocjenu nedovoljan ni dovoljan. Za tjelovježbu davao je profesor jedino ocjene dobar i vrlo dobar. Meni je poklonio ocjenu dobar i radi nje spuštao bih se ulicom do Sokolane neizostavno svakog utorka i petka s neopisivim jedom i čemerom u djetinjoj duši. Dobivahu, nekoji đaci, njih par u razredu, svjedodžbe s ovakvom naznakom iz tjelovježbe: Oprošten. Govorilo se u gombaoni da ti đaci imaju bolesno srce. I brbljalo se o tom sumnjajući u istinitost. Đaci te izuzetke smatrahu protekcijom. I ja sam za njom žarko čeznuo, mislim reći zapravo za bolesnim srcem kako to samo može slabašno i plaho dijete kad ga stave pod karike...

Ali sad se događa nešto posve suprotno od onog, utorkom i petkom popodne. Spuštam se ulicom na dno grada do zgrade o kojoj je riječ, ali s rijetkim raspoloženjem. Dobivam volju da uhvatim pratioca za ruku i da potrčimo do Sokolane koja je ovog časa najmiliji, najdraži, najprivlačniji objekt u Bjelovaru. Sokolana ovog časa ne pripada grješnom utorku ni crnom petku, nego je ta kuća danas nedjeljna. U njoj će se na platnu izvoditi bioskopska predstava, žive slike, samo bez govora, bez glasa, bez tona. Svake nedjelje tako. Ta velika, nova kuća, privlači me s dvjema ljepotama. Sa slikama na platnu, ali već prije u predvorju svirkom orkestriona, velikog, širokog, posebnog ormara, u kojem se vrtio bubanj s iglama koje proizvađahu glazbu, ali ne običnu, kakva se čula na svatovima i zabavama, već posebnu koja osvaja, uzdiže, prekaljuje, oplemenjuje.

Mene je ta glazba očaravala. Dolazio bih rano u bioskop. I pre-rano. Kroz prozor bi me znao vidjeti podvornik pa je otvorio ulazna vrata zgrade samo za mene i navio bih odmah orkestrion. Imao sam sreću da je čarobni taj ormar svirao nekoliko puta samo meni... U ovu zgradu, u bioskop, nisu dolazila samo djeca već i odrasli građani. Više ih nije trebalo pozivati zavijanjem sirene. Samo, film je počinjao svake nedjelje kasno. Nekad možda čitav sat kasnije jer publika je na zabavljanje tada nijemim filmom dolazila poslije odmora, nakon popodnevnog spavanja. Kino se tada tek uvađao i privatni vlasnik strpljivo je čekao da se skupi pedeset gledalaca i da započne izvedbom. Meni to čekanje nije dosadilo. Zabavljao me je orkestrion. Zapamtio sam deset krasnih melodija i ulicom ih ponavljao pjevuckajući, zviždukajući. Poslije, u Zagrebu, susreo sam se s tim melodijama u kazalištu. Na operama. Orkestrion bjelovarskog bioskopa svirao je popularne operne arije, što ja tada nisam znao. Međutim, to nije bilo ni važno, jer glavno je da su me osobito lijepe melodije oduševljavale i privlačile da izdržim u gimnaziji, u gradu, u kojem se nalaze takve ljepote. Još danas nosim dubok utisak dopadljive melodije plesa iz prve slike Verdijeve opere »Rigoletto«, koju mi je divno reproducirao bubanj s iglama u orkestrion-ormaru.

U dvorani Sokolane upoznao sam se i s kvalitetnom glumom na kazališnim predstavama putujućih družina te na koncertima visokog nivoa, koje bi izvađali umjetnici klavira i violine. U velikoj, lijepoj zgradi bjelovarske Sokolane dobivao sam udarce po tijelu i duši na gombanju, ali u njoj istoj primao sam i protuu-darce, lijek. U toj kući susretoh se s prvim elementima lijepoga. U njoj mi se otvarahu oči za estetsko. Lakše sam trpio ruče, preču i karike, strpljivije sam gurao kroz džunglu gramatičkih pravila četiriju jezika, kad sam imao blistave nedjeljne sastanke s ljepotama života u ovoj krasnoj kući, tamo dolje, na dnu grada. »Kućo ljepote, pred tobom zahvalno skidam šešir do crne zemlje!« – rekoh, kad sam nakon pedeset godina došao do nje s drugom Sferom iz uredništva »Bjelovarskog lista«. Da zabilježim ovdje i to kako su čudni putovi ljudskog života. Između dva rata radilo se na tom da u dvorani te Sokolane gostuje Zagrebačko kazalište dramatizacijom mojeg »Miceka, muceka i dedeka«, u režiji Ferde Delaka, a u glavnim ulogama s Cilićem, Crnoborijevom, Šemberom, Budakom i drugima, ali do te realizacije nije došlo. Nešto je organizatore u Bjelovaru omelo u njihovom nastojanju... Sada, prošlog lipnja sa zebnjom u srcu zavirih iza posljednje kuće ove ulice u strahu da

ću ugledati Sokolanu ostarjelu, istrošenu zubom vremena, no zebnje nesta i srce mi usklikta od zadovoljstva i priznanja, jer ugledah zgradu posve sačuvanu. Svaka čast njezinim nekadašnjim graditeljima i zidarima! Ova stara bjelovarska palača čitava je, neokrnjena, gotovo kao nova, isto onakva, kakva bijaše u mom djetinjstvu pred pola stoljeća. Već u ono vrijeme provedena je dobra izolacija. Vlaga ovu veliku zgradu ne uništava. Žbuka je na njoj solidna. Nigdje se ne vidi ljuštenje zidova. Ukrasi na njoj: vijenci, ornamenti, glave, maske, sve stoji neistrošeno kao da je jučer u zid stavljeno. Velika ova kuća sagrađena je u lijepom, osobitom stilu. Reprezentativna i za veći grad. Možda ovolika i ovakva i ne pristajale pred pedeset godina u malen grad Bjelovar. Mjesto za nju nije prikladno izabrano. Na niskom je tlu. Zato i govorim da me se doimlje još od djetinjstva kao da je sagrađena na dnu grada. Ovakva palača trebala je dobiti istaknuto mjesto na povišenom dijelu grada, usred širine koja bi bila zasađena cvijećem. Oko takve kuće trebalo je biti formirano šetalište, trg, upravo onako kao u Zagrebu oko velikog kazališta...

Zgrada je i zamišljena da služi već pred pet decenija kao dom za kulturne priredbe. Ta kuća, to već zabilježih, i služila je u tu svrhu za mog djetinjstva. Stil, prostranost, pozornica i galerije iznad dvorane, znak su da se najviše mislilo na kazalište i koncerte u dvorani, a portal palače sličan je prilazu zagrebačkog velikog kazališta. Natkrit ulaz sa stupovima, tada za publiku koja dolazi

...84

/// Zgrada Sokolane 1932. godine. HR-DABJ 540 Zbirka razglednica

u kočijama. U našim demokratskim prilikama odumriješe spomenuti otmjeni prilazi i u Zagrebu, a u zgradi bjelovarske Sokolane, držim, nikada se publika nije uvezla u kočiji pod taj natkriveni trijem. Prilaz ovaj obrastao je sada travom. Oko stupova čeprkaju kokoši... Unutrašnjost palače odudara u velikoj mjeri od sačuvane vanjštine. Susret s predvorjem upravo me se bolno kosnuo. Znao sam da neću naći orkestrion, ali da je ovdje sve tako ruinjano, nisam očekivao. I dvoranu takvu nađoh. Jedva je prepoznah. Potužio sam se podvornikovici koja nas je ljubazno uvela u unutrašnjost zgrade, no kad sam čuo koliko i za što se sve dvorana upotrebljava, čudio sam se da je i ovako sačuvana. Unutrašnjost te lijepe palače upravo odbija. Tjera gosta van. Zidovi su upijali vonjeve dječjih čarapa i cipela još pred pedeset godina, a i danas se ne osjeća ništa ugodnije. Unutrašnjosti ovog doma za kulturu, fiskulturu, u najnovije vrijeme za velike sudske procese, potrebna je temeljita rekreacija. U prvom redu, da tako kažem, cikloniziranje. Dugo zračenje pomoću propuha. Provjetranje sve do njenih kostiju u vremenu od par mjeseci. Zatim čišćenje, krpanje, bojadisanje zidova i osvježanje parketa struganjem... Razumijem iskorištavanje dvorane u brojne, raznovrsne, upravo heterogene svrhe. Velika je potreba u nas jer naš društveni život je razvijen do maksimuma, no neka dopusti grad Bjelovar moju primjedbu o potrebi popravka unutrašnjosti te palače. Neka me razumije jer sam u njoj prvi put čuo Verdijevu opernu glazbu, prvi put vidio kazališnu predstavu, slušao prvi put virtuozu na violini i slične umjetničke izvedbe. I ne samo ja već generacije Bjelovarčana... Zgrada ova mogla bi se ubrojiti među najljepše u gradu. Unutrašnjost uništena je prevelikom uporabom. Sve se ono lijepo i onakvo kao pred pedeset godina može ponovno vratiti popravkom. Priznajem, u mene je kao u pisca, kakono se u šali kaže – »bujna mašta« i sve možda vidim preuveličano pa tako i to da bi se »staro-nova« bjelovarska palača kulture mogla iznutra narušavati i zaista potonuti »na dno« grada... Prihvaćam primjedbu čitalaca da gradim »kule u zraku«. Ništa lakše od toga nego samo pričati o obnavljanju, o popravcima, o uređenju, o uljepšavanju, bez obzira na to ima li ili nema novaca za tako velike poslove. Dajem savjete za restauriranje Bjelovara kao da je za tu svrhu osigurano pola milijarde dinara. Pokušat ću se opravdati djetinjstvom koje sam proveo u tom gradu, i to onaj dio djetinjstva u kojem se vruće mašta. Tako sam ja u fantaziji svojoj kao malen dječarac podizao Bjelovar do neslućenih mogućnosti.

...85

/// Zgrada pošte 1917. godine. HR-DABJ 540 Zbirka razglednica

...86

Pretvarao sam ga u Zagreb, još više u Chicago ili New York, velegradove, koje sam upoznao sa slika. Igruckao bih se maštajući ovako: Neka ujutro na mjestu župne crkve osvane zagrebačka katedrala. I dogodilo se tako. Ja sam je vidio, na onom mjestu. Bila je to velebna slika, iznenađenje, senzacija, čudo! Zatim bih opet sam sebi rekao: Neka se u glavnoj ulici na mjestu stare apoteke stvori neboder s pedeset katova. I bila je ondje. Ja sam je vidio. Naravno, samo ja, u svojoj zamisli, u vrućoj djetinjskoj glavi. Kako onda, tako i danas. Hodajući stazama djetinjstva, ne oživješe samo noge kao u dječaka već i srce i mašta...

Istom ulicom natrag do glavne ulice u pravcu gimnazija – knjižnica, vraćamo se nas dvojica, drug iz novina i ja, uzbrdo. Ne znam koji je uzrok da imam osjećanja kao da se ovom ulicom ide uzbrdo i nizbrdo. Mora da je razlog tome neki kompleks, kojem bi se uzrok imao tražiti u djetinjstvu. Otud i ono osjećanje da je Sokolana na dnu grada. Da nije u dječjoj duši pred pola stoljeća sazrela u ogorčenju želja da kuća sa spravama za gombanje utorkom i petkom – zauvijek potone?!... Ali nedjeljom nikako! Samo nedjeljom da stoji čvrsto na svom mjestu onako lijepa, blistava izvana i iznutra, doživljujući u svoje okrilje dječaka, da ga lijepim ojača, uzdigne, ohrabri...

/// Pogled od knjižnice prema gimnaziji. HR-DABJ Zbirka razglednica

...87

U glavnoj ulici, u onom dijelu, od ljekarne na uglu pa dalje desno, nalazim velike promjene. U mom djetinjstvu u njoj se isticala samo jednokatnica, žuta zgrada pošte. Sve druge kuće bile su prizemnice. Iz djetinjstva pamtim najviše nisku kuću na uglu blizu knjižnice. U njoj je radio »krojač za gospodu«. Moj otac bio je seoski »šnajdar«, koji nikome nije šivao po mjeri nego bi gotovu odjeću vozio prodavati po sajmovima i proštenjima, složenu pod većim šatorom. Ovaj bjelovarski krojač koji šivaše građanima po mjeri, izučio je svoj zanat čak u glavnom gradu Austro-Ugarske, u »carskom« Beču, a moj otac od nekog »marktšnajdera« u Bjelovaru. Ta razlika između ovog gospodskog i mog oca, seoskog krojača, privlačila bi me često do ove kuće na uglu posebnim zanimanjem i čuvstvom. Ovaj gospodski krojač imao je dapače – izlog. U njemu lutku – prsa, odjevenu u kaput za probu. Bilo je u izlogu i slika na kojima vidjeh muškarce, obučene po najnovijoj modi kakva se tada nosila u Beču, Parizu, Londonu...

Taj krojač slikama je pozivao mušterije da dođu k njemu sašiti odijela ako žele biti elegantni kao gospoda, u Parizu. Još bih se češće znao do te kuće doskitati kad je iz mog rodnog sela ovom krojaču došao drug moj Martin da izuči fini zanat po mjeri. Počela

je već tada emancipacija u selu. Ne zadovoljavahu se neka djeca seoskim zanatom. Srce ih je vuklo u grad. Krojački šegrti u gradu imali su i posebnu blagodat, kakva u seoskih ne bijaše. Martin je od mušterija dobivao po dva krajcara, od nekoga čak i groš, takozvanog »tringelta«, kad bi im donio svršeno odijelo. Meni je u dubokom sjećanju blagodat druga iz djetinjstva, jer on je bio dobar, vrlo dobar dječak. Kad bi me našao da čeznutljivo i uzaludno pred bioskopom stojim bez novaca u džepu, on bi mi, ne posudio, već poklonio od svog džeparca da idem gledati žive slike. Velika vrijednost! Imamo li i danas takvih dječaka? Ako ih nema, odgojimo ih! Stvorimo takve prilike da se razvije suosjećanje u tolikoj mjeri!

Sada, nakon pedeset godina, upravo ovdje, u blizini negdašnje krojačke prizemnice, igraju se žive slike. Tu se nalazi jedan od dva bjelovarska kinematografa, koji sada igraju svaki dan. Zanimat će djecu, čitače mojih knjiga ova novost: Taj kino nalazio se ovdje i u vremenu između dva rata. U njemu je vlasnik prije podne prikazivao film samo za moje učenike koje sam doveo iz Velikih Zdenaca na izlet u Bjelovar da razgledaju higijensku izložbu. Dok smo gledali čudo, ton film na platnu, za nas onda veliku novost, vani je bjesnila snježna vijavica. Ova kinopredstava ušla je u roman »Vlak u snijegu«.

U tom dijelu glavne bjelovarske ulice nalazim sada još neke veće promjene. Ima novih zgrada modernog stila. Otvorene su velike trgovine. Ne snalazim se. Ne prepoznajem ovdje Bjelovar iz mog djetinjstva. Pomoći će mi u tom mala, meni oduvijek lijepa kuća, koja sigurno već više od pedeset godina zatvara glavnu ulicu čitavim pročeljem. U njoj je oduvijek smještena centralna knjižnica i čitaonica.²⁷ Vjerojatno je i građena za tu svrhu. Za čestitati je Bjelovaru na tolikoj kulturnoj svijesti pred više decenija! Nisam mislio sada, prošlog lipnja, ulaziti u nju jer sam pred nekoliko godina došao na poziv njene uprave u posjet knjižnici i učenicima osmogodišnjih škola Bjelovara. U jednoj od njezinih soba bila je čak priređena izložba svih do onda izašlih mojih knjiga. Gotovo bih mogao reći, u toj kući susretoh se pred pet do šest godina u izvjesnoj mjeri i na svoj način, da tako kažem, s kultom jedne književne ličnosti... Ovog lipnja nisam imao u planu ulaziti u prostorije zgrade nego se htjedoh samo »prošmucati« kao što sam prije pola

²⁷ Zgrada Narodne knjižnice »Petar Preradović« Bjelovar. Ova zgrada uvijek je bila u funkciji knjižnice. Danas se u njoj nalazi Dječji odjel knjižnice. Napomena urednica.

/// Prva gradska čitaonica. HR-DABJ 540 Zbirka razglednica

stoljeća, kad sam kao malen gimnazijalčić s čežnjom, ali ujedno i sa strahom da činim nešto zabranjeno, kroz prozore zirkao u sobe. U carstvo knjiga, kuda u ono vrijeme djeca nisu imala pristup. Drug Sfer... iz »Bjelovarskog« nije kao kulturni čovjek mogao otpjeti da s književnikom samo na taj način prođe pokraj ove kulturne ustanove i morao sam se pokoriti njegovoj želji. Ušli smo u zgradu da se pozdravimo s upraviteljicom i osobljem. Zadržali smo se u knjižnici samo nekoliko minuta. Osoblje smo našli u poslu oko inventure. I pod neugodnim okolnostima oko inventure, u knjižnici je bio red i ugodna atmosfera...

Prolazimo ulicama koje su sada bez naročite fizionomije, no u mom djetinjstvu pred 50 godina bilo je drukčije. Meni su bile osobe, zanimljive, privlačne. U ovim ulicama su i sada gotovo same prizemnice. Na njima su prozori uzidani tako nisko da skoro dodiruju tlo, a krovovi su izgrađeni visoko da se odupru težini debela snijega. Stambeni ovaj dio grada značio je meni u djetinjstvu mnogo jer sam njim često prolazio uzbuđen, tjeran posebnom čežnjom u dječjem srcu. Ovdje se onih dana nalazila najpopularnija bjelovarska gostiona »Kruna«, prizemna zgrada na uglu s mnogo prozora. Iznad ulaznih vrata u birtiju bio je naslov, starinski cimer, i još jedan rekvizit, ako me sjećanje ne vara, svjetiljka posebnog oblika

koja je visjela ispod strehe da noću upozori putnike i namjernike na sebe. Birtija »Kruna« bila je u ono vrijeme bjelovarski »han«.²⁸ Za mene, dijete sa sela, to je bila čežnja – kamo sam često, vrlo često zalazio i poslom i samo onako u skitnji po diktatu srca, i to ne u lokal nego u dvorište. U njemu se isprezala seljačka kola koja dolazahu poslom u Bjelovar radi trgovine, liječnika, ljekarne, suda, advokata, u posjet sinu vojniku kod Šesnaeste regimente, djetetu u gimnaziji, u zanatu ili je poneko dolazio kao stranka u kancelariju velikog župana... U čežnji za rodnim selom rado sam zalazio u dvorište birtije »Kruna«, ne bih li našao koga poznatog s kolima iz rodnog sela. Nisam bio tužan, ako ne nađoh poznate, jer mi je bilo dovoljno vidjeti tolika seljačka kola na jednom mjestu. Ispregnuti konji jedu sijeno, a nekima na glavama vrećice iz kojih zob zoblju. Tu seljaci i napajaju konje vodom iz velikog bunara nasred dvorišta. Između svih kola isticahu se jedna ponajviše. Načinjena bijahu od željeza kao kutija, nešto veća od kubičnog metra. U ta neobična željezna kola upregnut je bio bijedan konj kojim upravljao simpatičan starac. Svaki dan dolazao je u Bjelovar i odlazio iz njega željezni taj kubus na točkovima. U njemu, zaključanom pod lokotom, dovozila se pošta iz rodnog mi sela u grad i odvozila tako iz grada u moje selo.

Obilazio bih kao dječak oko kubusa i često bih se našao sa starcem »poštarom« koji me svaki put pozvao da se povezem s njim kući, roditeljima, braći. Pozivu se njegovom, naravno, nisam mogao odazvati, ali sam ga rado slušao i u srce upijao, njim odlazio mirniji na učenje, na »bubanje« u sitan, daleko odavde, od »Kruna«, na jug, čak tamo na suprotni dio grada, u Velike Sredice... Sada, prošlog lipnja, našao sam zgradu »Kruna«. Ista ona stara kuća, samo je sada to stambena zgrada. Nije više gostiona, birtija, han, svratište, stjecište kola iz okolnih i udaljenih sela. Nema natpisa, cimera, ne visi osobita svjetiljka, i ja pokraj te kuće sada ne prolazim s uzbuđenjem. Okrećem se, ogledavam, tražim pravu »Krunu«, onu iz djetinjstva. Ne ulazim u drago mi dvorište, nekad blatno i nečisto od konjskih izmetina, otpadaka sijena i slame, jer dvorište »Kruna« ima sada posve izmijenjen izgled. Stanari ga pretvorili su u cvjetnjak. Kad sam prolazio mirno, muškarac neki, bit će jedan od stanara, upravo je cvijeće brao i slagao ga u kiticu...

28 han – konačište uz cestu

Željezni kubus na točkovima, koliko se sjećam, bio je samo jedan u dvorištu »Kruna«. Da načine oklopna poštanska kola, koja putuju dugim putem kroz šume i zimske noći, na tako originalnu ideju pred pola stoljeća moglo se doći u sredini gdje se razmišljalo, dobro zaključivalo i pokušavalo, dabome za sebe, ali i za selo, za zajednicu općenito, djelovati korisno, i to drukčije, bolje, na nov način, naprednije. Kao sin svog rodnog sela, priznajem, mogu biti subjektivan, i s pogreškama lokalnog patriote, ali držim da bi i drugi mogli odati takvo priznanje Velikom Grđevcu, selu koje spada među najljepše uređena sela još otprije te u svom središtu već nekoliko decenija djeluje kao gradić. Željezna poštanska kola su sitnica. Ona su mi samo povod i ja bih ovdje mogao iz historijata razvoja Velikog Grđevca nanizati mnogo krupnog a vrijednog što se u njemu nastojalo i učinilo pod inače slabim društvenim prilikama još u Austro-Ugarskoj i u bivšoj Jugoslaviji. Mislim da ne griješim ako ustvrdim da je za gradnju željeznice Bjelovar – Garešnica, ako ne baš inicijator, ali jedan od najvažnijih, zaslužnih činilaca, bilo moje rodno selo Veliki Grđevac tamo 1911. ili 1912. godine...²⁹ Nije slučajno što je to selo pred pola stoljeća bilo po šarenilu narodnosti svojih stanovnika u malom obliku i bivša Austro-Ugarska. U njemu su živjeli Hrvati, Srbi, Česi, Nijemci i Mađari. Naseljavanje seljaka drugih narodnosti, zna se, vršilo se iz političkih razloga s ciljem da se domaći živalj

29 Pruga Bjelovar – Velika Pisanica (23 km) puštena je u promet 21. prosinca 1912, Velika Pisanica – Garešnica (23 km) puštena u promet 11. lipnja 1913.

/// Veliki Grđevac oko 1925. godine. HR- DABJ 540 Zbirka razglednica

...91

rasloji, oslabi, ali doseljenici su birali, kuda će iz svoje stare domovine te ih je najviše izabiralo Veliki Grđevac, jer to je selo na krasnom geografskom položaju, na raskršću putova, na uzdignutom tlu, na rijetko plodnoj zemlji, prema tome pod povoljnim prilikama za gospodarski, a s njim u vezi za svaki drugi napredak...

Tu, u ovom dijelu grada gdje se nalazi »Kruna«, privuklo mi pažnju sviranje. Iz jedne kuće čuje se vježbanje svirke na klaviru. Ovo je moj prvi susret s učenjem glazbala u Bjelovaru, stazama djetinjstva nakon pedeset godina. Vjerujem, u vrijeme radija i televizije sve se manje uče klavir i violina. Tom strpljivom i teškom poslu pristupaju samo glazbeno nadarena djeca, eventualni budući umjetnici pijanisti i violinisti. Ako će netko danas učiti svirati, uzet će vježbanje na ručnoj harmonici ili još praktičnije i lakše, da se malo našalimo, kupit će si tranzistor, pa ipak, zanimanje, volja i želja još nije posvema zamrla. I oni mališani, koje »sudbina« nije odredila da budu slavni umjetnici, uče svirati klavir. Mislim da se ne varam ako kažem, kako se upravo u spomenutoj kući ovog dijela Bjelovara neprekinuto nastavlja razumijevanje za glazbu tamo od pred pedeset godina pa sve do danas. Za vrijeme dječakih skitanja po ovim ulicama ne ostadoše mi u sjećanju zamamni mirisi podnevnih ručkova, već nešto ovako kao ove godine u lipnju ili slično tome. Sviranje na klaviru čujem iz kuće, sagrađene opet na jednom od uglova ovog dijela Bjelovara, za koji rekoh da je u građevinskom pogledu bez naročite fizionomije. Kuća je prizemnica s krilima u dvije ulice. Visina njezina, prostranost, duljina, stil, fasada i solidnost je tip kuće za kakvom je čeznuo građanin pred pola stoljeća. Sjećam se te kuće iz djetinjstva. Ona se nakon pedeset godina nije mnogo promijenila. Dobro se drži, doimlje se svježije, mogli bismo za nju upotrijebiti riječi: »lijepa starost«... U toj prizemnici stanovalao je u vrijeme mog djetinjstva liječnik dr. Fišer.³⁰ Sjećam ga se kao dječak s ulice. Omalen čovjek kovrčaste kose, tamno odjeven, s halbcilindrom na glavi, a u rukama liječnička torbica i ukrasni štap, tada u modi. Spomenuti liječnik službovao je u Bjelovaru kao gradski fizik dugo, oko četrdeset i pet godina. Umro je pred kratko vrijeme u Zagrebu. Povodom njegove smrti zagrebačka dnevna štampa je zabilježila kao osobitost da je dr. Fišer umro navršivši stotinu godina. Za pokojnog bjelovarskog liječnika Fišera dopuštam si

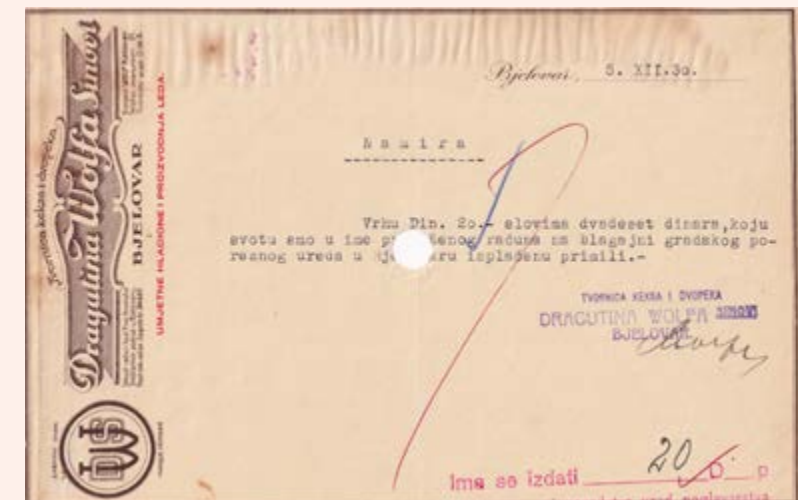
30 Fischer, Herman, poznati bjelovarski liječnik. Više o njemu: Habek, Dubravko. Biografije bjelovarskih liječnika: (od razvojačenja Vojne granice do 1960. godine). Zagreb: Akademija medicinskih znanosti Hrvatske, 2015.

više prostora u ovim svojim zapisima jer mi je kao dječaku, malom gimnazijalcu, bio osobit lik, kojeg sam susretao s velikim zanimanjem. Interes moj za nj još više me obuze kad je direktor gimnazije počinio samoubojstvo pa ga odvezoše gradskim ulicama u bolnicu, ne bi li mu život spasili. Na smrt bolestan direktor vozio se u osobitim kolima.

Skriven od znatiželjnih pogleda. U kočiji dr. Fišera, ali u posebno načinjenoj, u takozvanom zatvorenom fijakeru. Crno obojadicana kola kao vagončić, s vratima kao u sobi, pričvršćena na točkovima i na federima koji se njišu. Ovakve se kočije danas ne vide na ulicama gradova. One su predmeti u muzejima za starine. Kočija dr. Fišera vozila je direktora gimnazije na izdisaju sredinom ulice, ali djeca ne zavirivahu kroz stakla zatvorene kočije. Stajahu na pločniku s bolom i jezom u duši, nijemi, ukočeni kao kipovi, širom otvorenih očiju, ne trepćući... S nedavno preminulim liječnikom Fišerom susreo sam se lično između dva rata kao mlad čovjek, i to dva puta. Prvi put u jednom od najtragičnijih, a drugi put u jednom od najsretnijih časova u mom životu...

Pješakeći ulicama ovog dijela grada iznenada nas zapuhne i vrlo snažan i zamaman val mirisa, a tolik da ti se čini, sve domaćice, u svim kućama, čitava ulica pripravlja, peče u isto vrijeme jednake kolače. One s maslacem i vanilijom. Novinar me upozna

/// Memorandum tvornice keksa Koestlin iz 1930. godine. HR-DABJ 1313
Zbirka memoranduma

...93

...92

s vrelom privlačnog mirisa. Iza jednog plotu, u dvorištu iza prizemnice, nalazi se na tržištu poznata tvornica Koestlin koja proizvodi kekse, napolitanke i druge razne poslastice. U mojem obilaženju Bjelovarom nije planiran posjet ovoj tvornici kolača, vjerojatno zato što ona, ni bilo koja takve vrste, nije postojala u mom djetinjstvu... Pred pola stoljeća u Bjelovaru kao dječak nisam poznao keks, napolitanku, ni bilo kakav drugi tvornički kolač koji danas produciraju u bezbroj vrsta i varijanata, ne samo Koestlin već više takvih tvornica na raznim stranama domovine. Prvu od nabrojenih poslastica, napolitanku, ispunjenu čokoladnom kremom, upoznao sam 1912. ili 1913. godine, kad je novi direktor bjelovarske gimnazije uveo novost, da podvornik pod odmorom ne prodaje samo pecivo već i safaladu kao i napolitanke. Ove prve u mom životu kao dječaku bile su rijetka slast. I danas kao da osjećam kvalitetan okus tih prvih. Načas su mi mogle zasladiti i poljepšati inače gorak život malog gimnazijalca na prestrogoj gimnaziji... Zanimljiva je stvar da se pred pedeset godina s napolitankom upoznajem, ne u gostima, u kući, pa niti na ulici, nego baš u hodniku gimnazije, i to kupljenom kod školskog podvornika, kao u neku ruku služben zalogaj za deset sati. Napolitanke danas preplaviše život grada. Postadoše građanima drugi kruh. Nema ormara, torbe ni džepa bez njih. Vozim se često zagrebačkim tramvajem broj 14 u sela na obroncima gore i slušam razgovor starih seljanki koje se vraćaju s tržnice. Jedna drugoj priča: »Gablovala sam pet deka napolitanki i zalila ih špricerom...« Zanimljivo je i to da su mi poslije Drugog svjetskog rata kvalitetno najbolje napolitanke bile upravo one koje je proizvodila bjelovarska tvornica Koestlin. Te poslastice prodavahu se u prozirnomo celofanu, njih, mislim oko dvanaest komada. Bile su po okusu one prave, predratne, bolje reći, one iz mog djetinjstva, iste po okusu kao one prve u mom životu. Uzrok tom mom zadovoljstvu spomenutim napolitankama može se tražiti u želji za tim poslasticama nakon rata, nestašice i gladovanja, no može biti i drugi razlog. I to vrlo jednostavan. Recept za te napolitanke bio je prvorazredan. Onaj prvi, jedini, koji se ne bi smio mijenjati bilo kakvom promjenom u receptu... No, ubrzo nestadoše s tržišta duguljasti paketići u prozirnomo celofanu. Stigoše bjelovarske napolitanke u novom omotu i s novim okusom, ne onakvim kao prve odmah nakon rata. Tvornica Koestlin razvija se inače razgranato i kvalitetno proizvođači druge vrste slatkiša. Prošlog ljeta moji gosti na moru bili su vrlo zadovoljni kad sam ih ponudio svježim Koestlinovim kolačićima »Rivijera mješavina«...

...94

U vezi s kolačima da i ovo zabilježimo! Danas mali dječaci poznaju mnogo vrsta tvorničkih i slastičarskih kolača. Saznajem to iz njihovih razgovora i čujem ih u slastičarnicama. Kupuju ih ili samo pitaju za cijene pa ih pritom imenuju: šaumroln, krem-šnita, londoner, figaro, dobošica... Zabilježiti ćemo i nešto drugo, viđeno u slastičarnici. Dolaze dječaci s igre i upravo banu u radnju da bez pozdrava, molbe i zahvale ispijaju čaše s vodom na pladnju pripremljene za goste. No, još ćemo nekako razumjeti dječake, tvrde, oporije prirode, naročito ako za pauze u vatrenoj igri, uglavnom nogometnoj, dojure na vodu, ali teže je razumjeti kad djevojčice na putu kući iz škole, ulaze u slastičarnicu, mirne, tihe i pretihe, upravo nijeme, jer uzimaju vodu s pladnja također bez riječi »molim« i »hvala«, kao da piju na javnoj, uličnoj česmi. Susretnem se u slastičarnici i s drukčijim slučajevima. Tako neki momak i djevojka pojedose kolač za stolicom i odlaze iz radnje uz uctiv pozdrav i zahvalu prodavačici, koja im nije kolač poklonila već prodala. Tanjuriće im nije nosila na stol, jer je slastičarnica radnja sa samoposluživanjem...

Kad se već zaputismo stazama Zagreba, neka mi se kao »nepopravljivom« pedagogu ne zamjeri i dopusti i dalje, tako, na primjer, ravno u Opatiju. Prošlog ljeta posjetio sam devedeset i dvije godine starog našeg književnika Viktora Cara Emina. Kad god mu dođem u kuću, svaki put mi kao pedagogu i dječjem piscu ispriča nešto u vezi s djecom što ga se naročito dojmilo. Šetao on, veli, po Opatiji sa suprugom Emom ovih dana, a pokraj njih prolazi majka s malim djetetom, maljucnom curicom i ona govori majci: »Kad mi u voćarni budeš kupovala voće, pazi, mama, na to da izaбереš ono u kojem ima najviše ce vitamina.« Iznenađuje se i raduje ovom što na ulici čuje iz usta malog djeteta pedagog, književnik, kulturni radnik, čije djetinjstvo seže mnogo dalje od mojega, još u doba kada se kopao Sueski kanal, na kojem poslu je bio i njegov otac kao mehaničar...

U ovom dijelu Bjelovara nalazi se bivša židovska sinagoga, u kojoj se danas nalazi gradsko kazalište. U zgradi za crkvu samo kazalište nije moglo izmijeniti unutrašnjost u tolikoj mjeri da se ne osjeća utisak crkvene lađe, a ne dvorane, namijenjene kazalištu. Zgrada iznutra arhitektonski i dalje ostade kao crkva, tako izražajna da bi mogla oneraspoložiti gledaoca za vrijeme dramskih izvedaba. Ne mislim da bi se nekim gledaocima mogla povrijediti religiozna osjećanja, nego bi i nereligiozne gledaoce pratile psihičke smetnje pod tako neobičnim okolnostima. Hoćeš-nećeš,

...95

gledaocu se može stalno nametati očekivanje rabina s talmudom pred oltar, a ne dramskog glumca na pozornicu. Neugodan utisak doživjeh kad se popeh na nekadašnji crkveni kor, a sada na balkon kazališta. Odavde je unutrašnjost kazališta uska, predugačka. S balkona se osjećaš potpuno u crkvi. Tjesnoća i duljina »lađe« odavde djeluje stisnuto, nelagodno, upravo tjeskobno. Nisam prisustvo-
vao izvedbi dramske predstave u toj bivšoj sinagogi, ali se bojim da iza spuštena zastora ne bih očekivao pozornicu nego crkveni oltar. Po sebi sudeći mogla bi unutrašnjost odbijati izvjestan dio publike od kazališnih predstava u toj bivšoj crkvi. U dvorani njezinoj zamišljam bez ikakvih psihičkih smetnji izvađanje koncerata klasične glazbe, naročito takvih kakva je Beethovenova »Deveta simfonija«, a da o izvedbama raznih »misa solemnis« i »rekvijema« i ne govorim. Početkom ove sezone Zagrebačka filharmonija uz sudjelovanje pjevačkog zbora Radio-televizije izvela je oratorij »Jeanne D' Arc na lomači«. Slušajući i gledajući zagrebačku izvedbu u dvorani »Istra«, pomislio sam na crkvenu lađu bjelovarske bivše sinagoge. U njoj bi izvedba ovog oratorija došla do punog izražaja. Zidovi crkve, općenito svi oblici i stil unutrašnjosti, bio bi pravi okvir za upravo takav umjetnički program... Želim Bjelovarcima slušanje ovog oratorija u svom gradu! Bio bi to prvorazredan doživljaj, ali ne u dvorani Sokola nego baš u bivšoj crkvi... Neka se čitaoci ovog mog napisa ne ljute što opet »fantaziram« kao u djetinjstvu s katedralom i neboderom. Evo, opet sam dječak koji kao pred pola stoljeća copra, vrača, kao magičar zavarava, stvara govoreći: Neka se Zagrebačka filharmonija stvori u bjelovarskoj bivšoj sinagogi! I svirači su ondje. Ja ih vidim. Dirigent upravo prilazi svom pultu... I ova vizija spada u rubriku koju zabilježih naprijed. Za sve što želim zavičajnom svom gradu, bio bi potreban fond od pola milijarde... Ipak, šalu na stranu! Skrenimo malo djetinje staze na zbiljsku, moguću, konkretnu! Možda i nije nemoguće prirediti izvedbu ovog oratorija u Bjelovaru, u kojem živi pozitivna tradicija u vezi s umjetnošću višeg nivoa. Bjelovar pokazivaše smisao za lijepo već u danima mog djetinjstva. Prije pola stoljeća u njemu su gostovala najbolja naša kazališta. Proslavljeni violinist Zlatko Baloković priredio je tada koncert u Bjelovaru. Čuveni ansambl »Zagrebački solisti«, poznat u cijelom svijetu, svirao je čak i u dvorani UN-a u New Yorku, proslavio je nedavno u Zagrebu 500-ti svoj komorni nastup, što u domovini što u inozemstvu. Mnogim čitaocima ovog mog napisa možda nije poznato gdje su ovi umjetnici svirači započeli

...96

svoju blistavu karijeru, tj. gdje su izvađali svoj prvi koncert. Evo iznenađenja! Zvuči možda nevjerojatno, ali živa je istina da je ansambl »Zagrebački solisti« imao prvi koncert u – Bjelovaru!³¹ To nije beznačajna sitnica niti za Bjelovar niti za svirače... »Zagrebački solisti« malen je ansambl, najviše od petnaest ljudi i toliko instrumenata. Sada se nalaze na gostovanju u SAD-u. Kad se vrate i odmoro, zamišljam ih na putovanju u Bjelovar. U taj grad pozvaše ih pred izvjesno vrijeme ljubitelji klasične glazbe. Bio je to prvi nastup njihovog daljnijeg uspješnog djelovanja po domovini i po čitavom svijetu. Bjelovar bi radi toga mogao očekivati razumijevanje i moguću susretljivost sa strane ansambla. Pod povoljnijim prilikama aranžman oko gostovanja sigurnije, brže i lakše bi proveo.

Odavde, od zgrade bjelovarskog kazališta, odlazimo poprečnim putem preko starog sajmišta do Zagrebačke ulice i njom dalje u pravcu Zagreba. Ovom ulicom nizbrdo i odmah dalje uzbrdo u djetinjstvu sam rijetko kada prolazio. Kao malog gimnazijalčića ovo predgrađe Bjelovara nije me ničim privlačilo. Kao dječak prošao sam tom ulicom na kraj grada svega dva do tri puta i osjećao se ondje daleko. Vrlo daleko! Bjelovar je omalen grad i on zauzima osrednju prostornost pa čovjek ubrzo stigne s njegovog jednog kraja na drugi. Tako osjećam danas. U djetinjstvu taj grad bio mi je golem, beskrajan. Dječja mjera odoka i pomoću pješačenja vlastitim nogama znatno se razlikuje od mjere odraslog čovjeka. Nakon pedeset godina sve mi je sada u Bjelovaru kratko, usko, nisko, maleno, sitno. Ulice, park, trg, zgrade, dvorane, stanovi, sobe. U djetinjstvu nastavak Zagrebačke ulice prema Križevcima bila je daljina koje sam se plašio i doživljavao kao tuđinu, kao drugo mjesto, a ne Bjelovar, u kojem tamo negdje predaleko na suprotnoj strani živim, jedem, spavam, učim i polazim gimnaziju. Ove ulice izvan gradskog središta zato se pravo i ne sjećam. Pamtim je jedino po tom što se u njoj tlo u znatnoj mjeri spušta i uzdiže. Sjećam se i toga da je onda u njoj bilo nekoliko niskih, manjih prizemnih kuća, a prašina s ulice vitlala se iza seljačkih kola, koja su odlazila iz grada kući u sela na onu stranu, u pravcu Zagreba. Malom dječarcu od deset godina bio je veliki, lijepi i znameniti grad Zagreb

...97

31 Najugledniji hrvatski komorni ansambl – Zagrebački solisti – prvi koncert održali su 5. siječnja 1954. godine u Bjelovaru. Podatak da su slavni Zagrebački solisti svoj prvi koncert održali u Bjelovaru i nadalje je premalo poznat. Napomena urednica.

nešto nedokučivo. I previše udaljeno! U dječjoj svijesti tadašnjice tu sam udaljenost osjećao kao kraj svijeta. S jezom promatrah kola i pješake koji tom ulicom odlažahu iz grada, cestom kroz one daljine. Pustolovinom prvog reda zamišljah putovanje tom cestom u Zagreb. Do cilja stizale bi putnike razne neprilike, umor, psi, šumske životinje, razbojnici, glad, bolest. Danas je ta cesta najprometniji asfaltni put, »zvan moja čežnja«. Autobusom ga prebrzo pređem. Upravo kao da ga preletim. Cesta je ova danas važna, značajna. Ona je jedina od panonskih magistrala. Gradska ulica, iz koje se dalje produljuje spomenuta cesta, sada nema praznih jama, ledine, grmlje i drač kao u mom djetinjstvu, nego vidim novoizgrađene kuće, jednu uz drugu, daleko, dalje i dalje, sve do šume. S drugovima uđem u toj ulici u jedno dvorište te u poveću prizemnu dvorišnu zgradu, u tiskaru, gdje se štampa »Bjelovarski list«. Lupanje i buka strojeva zaglušuje. Rad tiskarskih strojeva uzbuđuje. Mene osobito! U Bjelovaru, zavičajnom mom gradu ovalika tiskara!³² Mnogo zaposlenih ljudi, čitavi redovi mašina u pokretu! Ovoliko ipak nisam očekivao! Zamišljao sam štampariju u Bjelovaru manjom, starinskom, a kad tamo, iznenadio sam se veličinom radne prostorije, velikim brojem samih modernih strojeva, redom i radom u sali. Upoznao sam se s rukovodiocima tiskare i žalim što nisam s njima dulje i više razgovarao. Držat će me možda neljubaznim čovjekom. Zato ću otkriti razlog da pokušam s opravdanjem što sam brzo izišao iz sale. Boležljiva moja pluća ne mogoše podnijeti težak vonj koji postoji u svakoj štampariji. Osjetio sam gušenje. Jako, ubrzano, teško. Zavidao sam na plućima, strpljivosti i izdržljivosti drugu Sferu..., čovjeku mojih godina, koji ostade u sali, u kutu za svojim uredničkim stolom. Izvršit će posljednje ispravke »Bjelovarskog lista« koji je tog večera imao izaći iz štampe. Savjestan u teškom korekterskom poslu, radi kao Arhimed, ne dajući se smesti od buke, lupe i pomanjkanja uzduha. Uskoro za mnom iziđoše svi radnici na dvorište, da se odmire, nadišu zdravog uzduha i pojedu te popiju nešto radi ojačanja. Poslovi u štampariji imaju posebne pauze koje iziskuju zdravstveni razlozi...

32 Tijekom povijesti Bjelovar je imao bogatu tiskarsku djelatnost i poznate tiskare (Fleischmann, Kolesar, Weiss, Lipšić...). Lovrak je posjetio gradsku tiskaru koja je najprije nosila naziv Gradska štamparija, a potom NIŠRO »Prosvjeta« i bila je jedna od najznačajnijih tiskara na prostorima bivše Jugoslavije. Direktor gradske tiskare od 1947. do 1974. bio je Silvije Škalec. Napomena urednica.

Iznenadio sam se na dvorištu za vrijeme odmora slici radnog kolektiva pri ugodnom ćaskanju. Radnice su mlade djevojke i sve u crnim kutama. Doimlju se vani kao učenice kakve srednje škole ili đačkog doma, internata. Po odjeći sudeći, izgleda, izdržljivije su na ljetnoj vrućini u tiskari od nekih mladih svojih kolega, radnika muškaraca, jer neki od njih su samo u hlačama, razodjeveni, da se malo našalimo, u muškom »bikiniju«. Razodjevene žene vidimo jedino na kupalištima. Muškarce, naročito mlade, i na radnim mjestima. Ovoliko slobode priuštaju si osobito u posljednje vrijeme. I seljake, kosce sijena i žita vidamo također na polju gole do pasa. I oni si na teškim poslovima olakšavaju napore tim da zbate sa sebe košulju. U mom djetinjstvu bila bi gola leđa na poslu porok koji bi uzbudio selo, crkvu, općinu, općinske pandure, a vjerojatno i žandare. Gol do pasa bio bi proglašen bezobraznikom, prostakom, sramoćkim tipom ili luđakom. Čak u vremenu između dva rata polugoli muškarci na radu bili su rjeđa pojava. Sloboda u razgolićavanju na teškim poslovima za vrućih dana opća je pojava poslije Drugog svjetskog rata. Danas je to obična stvar koju nitko ne osuđuje, čak se na nju i ne osvrće. Ne možemo ni zamisliti bezdušnost ne dopuštati tu olakšicu manuelnim radnicima na teškom poslu po nesnosnoj vrućini, pogotovo kad vidimo da si tako napor olakšavaju već i stariji ljudi, pa i oni čije tijelo nije pravilno, ni lijepo građeno... Čujem opravdanu primjedbu: Kad je tako, čemu trošiti toliko vremena i novinskog prostora za pisanje o tom? Ponavljam staru obranu: Činim tako kao otac, djed i pedagog, pa neka mi se ne zamjeri što na tu opću pojavu stavljam možda zadržtu, sitničavu primjedbu starca moraliste: A što onda, ako bi poneki od nas mogao raditi u tankoj košulji, u majici, ali se razgolićujemo u želji da pokažemo lijepo razvijeno tijelo?!... Na takve staračke, nesimpatične misli navode me strani pa i mnogi naši filmovi, u kojima ne gledamo samo prizore ženskog već i muškog striptiza... Malo dulje razgovarao sam s drugaricom koja u stamparskom poduzeću vrši funkciju zamjenika direktora ili tako nešto slično. Svakako, nalazi se ona u rukovodstvu poduzeća, na istaknutom, odgovornom mjestu. U razgovoru s njom ugodno sam se iznenadio upoznavši je kao čovjeka koji ima razumijevanja i za teškoće sugrađana koji se u suvremenoj našoj današnjici teže snalaze... Saznao sam od članova kolektiva tiskare o naročitim sposobnostima ženskog ovog rukovodioca na njenom poslu u poduzeću. Zabilježiti ću nešto više o tom liku jer mi imponiraju žene na istaknutim radnim mjestima. Upoznao sam ih više. I vidio na poslu.

I u borbi oko pobjede svih prepreka koje još uvijek znadu iskrsnuti u sredini, navikloj samo muškarca vidjeti na rukovodećem mjestu. Još uvijek ženi nije lako plasirati se na radnom mjestu i u društvu da bude jednakopravna s muškarcima. Nije tome ni tako davno, a u mom djetinjstvu naročito, ni zamisliti se ne bi mogla žena kao direktor kakvog velikog posla. Sjećam se kad sam kao malen dječak gimnazijalčić živio u Bjelovaru, žena profesorica nije tada još bilo. Ženskih liječnika također. Mislim da ni u jednoj ljekarni ne vidjeh apotekarice. U uredima isključivo muškarci! Jedino na pošti službovahu poštarice, po pučkim školama učiteljice te u restoranima i kavanama bile su zaposlene žene konobarice. Svakako na vrlo malo poslova, nigdje na rukovodećem, već jedino na podređenom položaju, i to u najmukotrpnijim zanimanjima, stvarajući od njih mučenice, zabranom udaje učiteljicama, stare gospođice i po kavanama, žene iz polusvijeta, prema tome, ženski svijet prema kojem se okolina odnosila samilosno ili s prezirom...

KRAJ

